IX, 1

PHŒNIX

1963

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 1. Aššur-naṣir-pal II met de symbolen van de goden Sin, Aššur, Šamaš, Enlil, Adad en Sibitti. Detail van de stèle ontdekt in het noord-westelijke paleis van Kalhu of Nimrud. *Iraq* XIV, Pl. III b.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux" en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.— voor leden en *f* 10.— voor begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs voor Phœnix bedraagt voor niet leden *f* 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix en algemeen secretariaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren van bureau en bibliotheek: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux", Leiden.

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Mr. Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

BANDEN PHŒNIX EN JAARBERICHT.

Er is een linnen stempelband ontworpen voor de eerste acht jaargangen van het bulletin Phœnix. Na intekening door storting van *f* 2.50 met vermelding „band Phœnix" volgt bij voldoende belangstelling toezending.

Degenen die over een incomplete serie van Phœnix beschikken kunnen oude jaargangen en nummers nog verkrijgen tegen de prijs van *f* 3.— per jaargang en *f* 1.50 per nummer.

De reeds aangekondigde supplementen en band op de jaarberichten 11-13 en 14-15 (deel 4 en 5) zijn vrijwel gereed. Zij die reeds intekenden kunnen bet bestelde nu op korte termijn tegemoet zien. De intekening staat voor belangstellenden nog open. De prijs voor beide supplementen (voorwerk en registers met een omvang van ca. 60 pag.) en (groene buckram) band bedraagt *f* 18.—; losse supplementen *f* 6.—.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Ter Inleiding (M. A. Beek) 3

In Memoriam Prof. Dr. B. Gemser (F. M. Th de Liagre Böhl) . 4

Lijst van geschriften van Prof. Dr. B. Gemser (K. R. Veenhof) . 7

In Memoriam Dr. G. Goossens (A. A. Kampman) 9

De ontcijfering der Hittitische hiëroglyphen (Ph. H. J. Houwink ten Cate) 11

Kunnen de oude Egyptenaren weer tot ons spreken? (J. Vergote) . 20

Nimrud (G. van Driel) 26

De handschriften uit grot 11 van Chirbet Qumran (A. S. van der Woude) 33

Egyptische levenswijsheid (J. Zandee) 37

TER INLEIDING

Dit nummer van „Phœnix" verschijnt onder redactie van het Dagelijks Bestuur van het Genootschap. Dit is een nieuwe en naar wij hopen ook een voorlopige figuur. De vorige redactie meende, dat haar tijd gekomen was om zich terug te trekken. Uitdrukkelijk moet gezegd worden, dat zij zich voortreffelijk van haar taak gekweten heeft en dat zij recht heeft op onze dankbaarheid. Door omstandigheden buiten haar wil en macht is Phœnix niet verschenen met de regelmatigheid, die gewenst is. Dat zij een uitstekend beleid wist te voeren werd echter ten overvloede bewezen in het laatste nummer, dat onder haar verantwoordelijkheid is verschenen.

Totdat een nieuwe redactie is samengesteld zal de inhoud van Phœnix dus door het Dagelijks Bestuur verzameld worden. Het rekent daarbij op de medewerking van een aantal deskundigen op de onderscheiden gebieden van het Nabije en Midden-Oosten. Het is zich bewust van het belang, dat het bulletin „Phœnix" heeft voor de toekomst van Ex Oriente Lux. Er worden in de verschillende kringen lezingen gehouden, die zich nog steeds in een behoorlijke belangstelling verheugen, maar onze leden willen ook graag een tastbaarder bewijs in handen hebben van hun lidmaatschap dan de convocatie voor een bijeenkomst. Zij hebben daar ook recht op.

De wetenschap waaruit een genootschap als het onze leeft is voortdurend in beweging. Aan materiaal zal in de komende jaren geen gebrek zijn. Het is de edele taak van ons tijdschrift voort te gaan op de weg, die ons zo duidelijk gewezen werd: het geven van betrouwbare voorlichting, het scheiden van het belangrijke en het onbelangrijke en het vermijden van alle goedkope speculatie op de behoefte aan oudheidkundige sensaties. Het Dagelijks Bestuur hoopt er voor de komende tijd het beste van te kunnen maken, naar de mate van zijn krachten.

M. A. Beek

IN MEMORIAM PROFESSOR DR. B. GEMSER

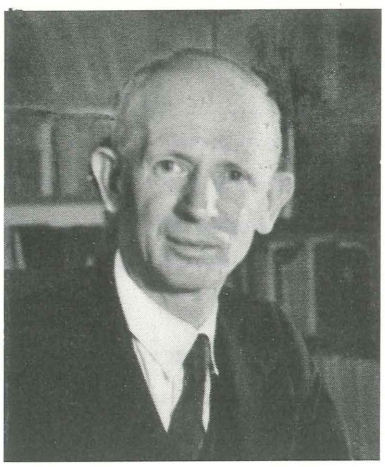

De levensloop van onze vriend en veler leermeester Prof. Gemser is geweest van een zeldzame harmonie. Zijn wetenschappelijke loopbaan begon met de studie en promotie in Groningen en is met een Gronings professoraat geëindigd. Dit zou niet opmerkelijk zijn zonder daartussen de 32 jaren van zijn professoraat in Pretoria: als de grondlegger (naast zijn jongere ambtgenoot Van Selms) der studiën van het Nabije Oosten in Zuid-Afrika. Van zijn Groningse familietradities repte hij aan het slot van zijn oratie op 22 april 1958: dat — evenals hijzelf — reeds zijn vader en die van zijn vrouw, alsmede ooms, broer en zwager, neven en achterneven van haar kant daar hun theologische opleiding hadden ontvangen. En na zijn onverwacht overlijden (op 15 november 1962) schreef mij een van zijn jongere vrienden en leerlingen uit Pretoria: „Netsoos ons hier sal u daar in Nederland wel diep onder die indruk wees van die plotselinge heengaan van ons geliefde Gemser . . .".

Berend Gemser werd geboren op 17 mei 1890 te Broek op Langendijk, waar zijn vader toen predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Alkmaar en volgde daarna de vermelde traditie: de studie in de theologie — en ook de Semietische letteren — in Groningen. Onze eerste kennismaking in de winter 1913 was voor mij de prettigste verrassing aan 't begin van eigen loopbaan. Mijn taak was vooral het onderwijs van de eerstejaars in het hebreeuws en de „antiquiteiten" — en dèze studiosus, slechts acht jaar jonger dan ik, bleek te zijn een geleerde in de dop, met wie samen te werken op het terrein der Orientalia een voorrecht en een wederzijdse vreugde geweest is. Zijn leidsman op Oudtestamentisch terrein was toen wijlen Prof. L. H. K. Bleeker. Na

het doctoraal examen in de theologie te hebben afgelegd en in 1917 te zijn toegelaten tot het predikambt werd Gemser op 18 november van dat jaar bij de Ned. Herv. Gemeente te Lutjegast in dit ambt bevestigd. Vanuit Lutjegast (dicht bij Groningen) nam hij de kans waar zich op Oosters terrein verder te bekwamen, beide examens in de Semietische letteren voor de litteraire faculteit af te leggen en in 1924 *cum laude* te promoveren op een doorwrocht proefschrift over de *Betekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs.* Het was de eerste assyriologische dissertatie, aan een Nederlandse Universiteit verdedigd. Het werk zal zijn grote waarde behouden, ondanks de aanzienlijke vermeerdering van het materiaal door nieuwe vondsten [1]) en ondanks het aanvullende onderzoek, door J. J. Stamm op grond van een andere indeling vijftien jaar later (1939) ingesteld. Terecht prees wijlen H. Zimmern (*Zeitschr. f. Assyriol.* Bd. 37, p. 142 v.) deze „mit holländischer Gründlichkeit gearbeitete, sehr tüchtige und wertvolle Groninger Dissertationsschrift". Bovendien vond Gemser in die jaren nog de tijd als leraar in het Hebreeuws onderwijs te geven aan de beide Groningse gymnasia.

De Theologische faculteit der Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (de Kerk der oude voortrekkers in Transvaal) was in de hoofdstad Pretoria sedert 1918 uit een klein begin geleidelijk gegroeid. Mede op aanbeveling van wijlen Prof. H. Th. Obbink werd Gemser in 1926 daarheen als hoogleraar beroepen: een nieuwe wereld met een ruim perspectief, voor de Nederlander (en juist ook de Groninger) taalkundig en kerkelijk spoedig vertrouwd. Zijn taak was aanvankelijk veelomvattend. Pas het jaar 1938 bracht enige verlichting door de benoeming van Dr. A. van Selms (toen predikant in Culemborg), eerst tot lektor, later tot hoogleraar. Toen kon de taak worden verdeeld: Gemser voor de Oudtestamentische vakken in de theologische en Van Selms voor de Semitica in de litteraire Faculteit. Terecht sprak de laatstgenoemde in zijn inleiding tot het feestnummer van de *Hervormde Teologiese Studies* (XVI/4, april 1961) ter ere van Gemser's 70ste verjaardag over de dankbaarheid „in die land, waar hy drie decades sy beste kragte aan die ontwikkeling van die Oudtestamentiese wetenskap en Semitiese taalstudie gegee het" en over de diepe erkentelijkheid, waarmee zijn oud-leerlingen „getuig van die kostbare skatte wat hulle door Gemser's bemiddeling uit die Woord ontvang het" [2]). Deze dankbare stemming heb ik nog twee jaar geleden kunnen waarnemen, toen ik lezingen hield en gastvrij werd ontvangen in Pretoria, Stellenbosch en Potchefstroom. Zijn oud-leerlingen, die

---

1) Bovendien wacht een omvangrijke lijst van persoonsnamen uit Mari nog op publicatie.

2) Reeds ter ere van zijn 60ste verjaardag was een mooi feestnummer (Pretoria 1950) verschenen van dit tijdschrift, waarvan hij sedert de oprichting in 1944 redacteur is geweest.

thans aan de verschillende universiteiten doceren, worden ook buiten de leden van het kerkgenootschap aangetroffen, waaraan hij in de eerste plaats zijn diensten had gewijd (o.a. als voorzitter der commissie tot bewerking der kerkelijke formulieren) [1]. Tot deze kring behoren, behalve zijn opvolger in Pretoria Prof. Dr. E. S. Mulder, ook o.a. Prof. Dr. P. F. D. Weiss in Stellenbosch, Prof. Dr. S. J. Du Toit in Potchefstroom, Prof. Dr. A. H. van Zijl (Universiteit van Zuid-Afrika), Dr. C. J. Labuschagne (Pretoria) en de vermaarde hoogleraar in het Nieuwe Testament Dr. A. S. Geyser, die thans verbonden is aan de Universiteit van Witwatersrand. De jongste strijd en moeilijkheden in zijn tweede vaderland en kerkgenootschap zijn onze vriend persoonlijk bespaard gebleven. Van Groningen uit heeft hij die gevolgd, als echte historicus kalm afwegend, maar zonder de minste aarzeling in zijn oordeel.

Zijn contact met Nederland was in die jaren nooit afgebroken. Meer dan eens bezocht hij op verlofreizen zijn familie en oude vrienden. De Kon. Nederlandse Akademie eerde hem door de benoeming tot correspondent: een uitgelezen kring van vooraanstaande Nederlandse geleerden in het buitenland. Twee keer heeft hij gemeend geen gevolg te mogen geven aan de roepstem van zijn oude Universiteit te Groningen: reeds in 1927, toen ik naar Leiden ging, en in 1937, toen zijn leermeester Bleeker overleden was. In 1955 was de situatie anders, daar hij als 65jarige in Pretoria moest aftreden, terwijl hij in Groningen, waar de leerstoel door het vertrek van Prof. Vriezen vacant werd, nog vijf jaar lang mocht aanblijven. In 1960 moest hij ook daar met emeritaat gaan en droeg hij, overeenkomstig zijn wens, zijn taak over aan Dr. A. S. van der Woude. Twee jaar ongebroken werkkracht zijn hem nog gegund geweest. Juist in die jaren heeft hij nog waardevolle stukken gepubliceerd, zoals de bibliografische lijst aantoont. Onze laatste ontmoeting was in augustus 1962. Op donderdagavond 15 november woonde hij nog een piano-recital naar aanleiding van de Franse week in het academiegebouw bij. Hij werd onwel en geen medische hulp mocht baten. Op de mededeling van zijn overlijden stond het woord uit de Bergrede: „Zalig zijn de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven".

In het middelpunt van zijn veelzijdige wetenschappelijke publicaties zou ik willen plaatsen zijn commentaren en verhandelingen over de Hebreeuwse Wijsheidsliteratuur. Het verschijnen van de tweede verbeterde en vermeerderde editie van zijn commentaar op de *Sprüche Salomos* in het Handbuch zum Alten Testament, onder redactie van O. Eissfeldt (Tübingen 1963)

1) Het grootste kerkgenootschap is de Nederduitse Gereformeerde Kerk met 1,6 millioen (blanke) gemeenteleden, terwijl de Nederduitsch Hervormde Kerk (naar de volkstelling van 1951) slechts 282000 (blanke) leden telde. Aldus volgens het artikel „Südafrikanische Republik" in de nieuwe bewerking van RGG VI, 1962, kol. 462.

heeft Gemser helaas niet meer mogen beleven. Zoeven pas (toen het voorafgaande al was geschreven) heb ik dit mooie boek van de uitgever ontvangen. Het voorbericht is gedateerd: october 1962. Tot bijna het laatst toe heeft hij dus aan dit boek gewerkt. Men kan het beschouwen als een bekroning van zijn levenswerk. Sedert de eerste editie van 1937 werd er met noeste vlijt een rijke oogst van nieuwe gegevens binnengehaald: vooral ook op het gebied der Egyptische en Sumerische paralellen, die sindsdien bekend zijn geworden. De omvang van het boek is dan ook met 31 bladzijden vermeerderd. Indrukwekkend is de hier verwerkte literatuur, op blz. 11-16 opgenoemd.

Voor Nederland (en Zuid-Afrika) zullen zijn commentaren in de serie *Tekst en Uitleg* (Groningen, J. B. Wolters') hun waarde behouden. Een herdruk ook van deze boeken ware alleszins wenselijk. Op 't ogenblik is er kans op een nieuwe editie en bewerking van zijn (in deze serie in 1949 verschenen) deeltje *Psalmen III* in de commentaar „De Prediking van het Oude Testament", die onder de leiding van Prof. A. van Selms en Prof. A. S. van der Woude (dus van zijn medewerker in Pretoria en van zijn opvolger in Groningen) geprojecteerd is.

Milsbeek, maart 1963 F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR. B. GEMSER BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABIJE OOSTEN

1. *Boeken*

De betekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der Oude Babyloniërs en Assyriërs. Wageningen, 1924, 233 p.

De Spreuken van Salomo I. Groningen, 1929, 213 p. (In de serie: Tekst en Uitleg).

Nieu-Hebreeuse Kortverhale, versamel en vertaal. Pretoria, 1933. Tweede druk 1937.

Sprüche Salomos. Tübingen, 1937, 85 S. Zweite Auflage 1963. (In de serie: Handbuch zum Alten Testament, erste Reihe 16).

Die komende Christus. Oordenkings oor die Christusprofesieë van die Ou Testament. Pretoria, 1942.

De Psalmen III. Groningen, 1949, 256 p. (In de serie: Tekst en Uitleg).

Hebreeuse Spraakkuns, vormleer, sinsleer en oefeninge. Pretoria, 1953, 364 p. Tweede druk 1960.

Voorts werkte Prof. Gemser mede aan de volgende verzamelwerken:

Dr. von der Have, Commentaar op de Heilige Schrift. Amsterdam, 1956 (Spreuken, Hooglied).

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1957, 3. Auflage, Band I.

Bijbel met Kanttekeningen. Kaapstad, 1958 (Prediker, Jeremia, Hosea, Habbakuk, Daniel 7-12).

2. *Artikelen en studies*

Der Stern aus Jakob (Num. 27,17). Z.A.W. II 1925, S. 301-2.

Odysseus-Utanapištim. A.f.O. III 1926, S. 183-5.

Conjecturen bij het boek der Spreuken. Nieuwe Theologiese Studien X 1927, p. 289-293.

Gedachtenassociaties in het Spreukenboek als middel tot textfixering. Onder Eigen Vaandel II 1927.

Chokmat Yisrael lephi hachaqirot hahistoriyot. Barqai V 1937, 49 en 50.

Yir'at Jahwè (vreze des Heren). Nieuwe Theologische Studien XXII 1939, p. 140-152.

Die Jerusalemse Boekrolle. Hervormde Teologiese Studies V 1949, p. 172-184.

Die merkwaardigste verskijnsel in die Hebreeuse taal en sy verklaring. Pretoria, 1941, 32 p.

Die grondsteenlegging van die tweede tempel. H.T.S. VI 1950, p. 89-108.

Die Humor van die Ou Testament. H.T.S. VIII 1952, p. 49-62.

Beʾēber hajjardēn; in Jordan's borderland. V.T. II 1952, p. 349-357.

Die Oudstes in Israel. H.T.S. IX 1953, p. 73-81.

The importance of the motive clause in Old Testament Law. Supplements to V.T. I (Congress Copenhagen), Leiden, 1953, p. 50-66.

The rîb- or controversy-pattern in Hebrew mentality. In *Wisdom in Israel and the Ancient Near East,* Suppl. to V.T. III, Leiden 1955, p. 120-137.

God in Genesis. In Oudtestamentische Studien XII, Leiden, 1958, p. 1-21.

Vragen rond de patriarchen religie. Groningen, 1958, 30 p.

Humilitas of Dignitas. De signatuur van het Oudtestamentisch mensbeeld. Nederlands Theologisch Tijdschrift XIV 1959, p. 161-174.

Vertraagde openbaringsbewustheid; onderzoek naar de afstand tussen het openbaringsgebeuren en -woord èn zijn bewustwording en weergave. N.T.T. XV 1960, p. 241-263.

The instructions of 'Onchsheshonqy and Biblical wisdom literature. Suppl. to V.T. VII (Congress Oxford), Leiden, 1960, p. 102-145.

Aspecten van „Verzoening" in het Oude Testament. Homiletica et Biblica XX, 1, 1961.

The spiritual structure of Biblical Aphoristic Wisdom. Hom. et Bibl. XXI, 1, 1962.

De nieuwe psalmberijming. N.T.T. XVI 1961, p. 257-275,

Voorts valt nog te wijzen op vele van zijn hand verschenen studies in de jaargangen van het in Zuid-Afrika verschijnende tijdschrift Hervormde Teologiese Studies (Pretoria 1944v.), die specifiek oudtestamentische of theologische onderwerpen behandelen en hier niet opgenomen worden.

3. *Boekbesprekingen*

Het is niet mogelijk in dit bestek alle door Prof. Gemser geschreven recensies op te sommen. Vele verschenen in de bovengenoemde Hervormde Teologiese Studies, terwijl voorts nog te wijzen valt op V.T. III 1953, p. 316; IV 1954, p. 444; XII 1962, p. 224; Bi.Or. IX 1952, p. 139; XIX 1962, p. 151 en N.T.T. XVI 1961, p. 317.

K. R. VEENHOF

GODEFROY MARIE CLÉMENT AUGUSTE GOOSSENS*

15 April 1912—22 Februari 1963

Wanneer ik mij bezin op de figuur van Godefroy Goossens, die ik vanaf 1938 heb gekend, dan rijst hij voor mij op, de pijp in de mond, druk gesticu-

lerende over zijn werkzaamheden of over de jongste aanwinsten van zijn afdeling in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel,

*) Een lijst van geschriften van Dr. Goossens zal verschijnen in *Bibliotheca Orientalis* XX (1963) no. 3/4.

waar hij sinds 1950 adjunct-conservator bij de Vooraziatische afdeling was. Wij stonden zeer regelmatig met elkaar in contact en uit dit wetenschappelijk contact was in de loop der jaren een vriendschap gegroeid, die bij familie-feesten en bij bezoeken, hetzij te Leiden, hetzij te Boortmeerbeek, steeds opnieuw tot uiting kwam. Toen Dr. Goossens einde Juni 1962 deelnam aan de Rencontre Assyriologique Internationale te Leiden, waarvan hij, vanaf de oprichting in 1950, een trouw bezoeker en medewerker was, wees niets er op, dat hij zo spoedig geroepen zou worden van ons heen te gaan. Vooral in de laatste maanden had hij intensief medegewerkt op redactioneel terrein en het is dan ook geen toeval, dat wij zijn laatste artikelen posthuum zullen moeten publiceren. Zozeer was hij gewend ons zijn bijdragen ter publicatie te zenden, daarbij blijk gevende van grote nauwkeurigheid, een ruime belezenheid en een critisch oordeel op zeer vele onderdelen van de wetenschappen van de oude beschavingen van Voor-Azië en Egypte.

Goossens was een der eerste leden van ons Genootschap in België en reeds in 1938 stelde hij mij voor ook te Mechelen een afdeling op te richten, waarvan hij in 1946 voorzitter werd. Als medewerker van „Ex Oriente Lux" hield Goossens vele lezingen zowel in België als hier te lande en er was kortgeleden nog een afspraak gemaakt voor enkele voordrachten in Nederland in het volgend winterseizoen. Na beëindiging van zijn academische studies vertoefde Goossens een jaar te Chicago als Graduate Fellow of the Belgian American Educational Foundation. Hij maakte ook een uitgebreide reis naar het Nabije Oosten, waarbij hij de tocht van de Grieken tijdens de Katabasis nauwkeurig naging. Deze tocht bleek echter te inspanned voor hem te zijn, hij kwam ziek terug en sindsdien heeft hij zich steeds moeten ontzien. Maar zijn optimisme verliet hem nimmer, steeds was hij vol goede moed, vol met plannen voor de toekomst, bezig met het uitwerken van zijn manuscripten, zonder zich ook bewust te zijn geweest — of was dit slechts schijn? — van de beperktheid van zijn physieke krachten.

Goossens had een archaeologische functie, maar bovenal voelde hij zich historicus en kunsthistoricus. Hij was een bekwaam archivaris van zijn vaderstad Mechelen, een enthousiast docent aan de Hogere Instituten voor Kunstgeschiedenis te Antwerpen en Brussel, hij was een voortreffelijk kenner van de historische facetten der Nederlands-Belgische betrekkingen in de loop der geschiedenis en door zijn studies te Leuven en Chicago ook een bekwaam assyrioloog en een groot kenner van de geschiedenis van de bloeiperiode van het Assyrische rijk. Meermalen voerde hij het woord bij onze Rencontres te Parijs, Leiden en Genève, waarbij opviel hoe goed hij steeds gedocumenteerd was.

Ons Genootschap zal deze sympathieke geleerde en vriend in de toekomst

node missen. Moge zijn echtgenote en kinderen bij zijn heengaan enige troost vinden in het besef, dat in zijn korte leven veel tot stand werd gebracht, dat ook in de toekomst waardevol zal blijken te zijn. Zijn nagedachtenis zal door zijn vele vrienden en collega's levend worden gehouden.

A. A. KAMPMAN

DE ONTCIJFERING VAN DE HITTITISCHE HIËROGLYPHEN

Een aantal redenen maken het verantwoord om een ogenblik stil te staan bij de huidige stand van de ontcijfering der Hittitische hiëroglyphen. Enige tijd geleden — 5 februari 1961 — overleed in Istanbul Helmuth Bossert, de ontdekker van de bilingue van Karatepe en de man, die misschien meer dan enig ander tot de ontcijfering van de Hittitische hiëroglyphen heeft bijgedragen. In 1960 verscheen het eerste deel, „L'écriture", van een in twee delen opgezet werk van Emmanuel Laroche, „Les Hiéroglyphes Hittites" (Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris). Zeer kort geleden — in December 1962 — kwam een nieuw boek van Piero Meriggi uit, „Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar" (Otto Harrassowitz, Wiesbaden), in feite een herziene en bijgewerkte editie van het beroemde „Glossar", dat Meriggi meer dan een kwart eeuw geleden als supplement bij zijn behandeling van de „längsten Bauinschriften in heth. Hieroglyphen" (MVAeG XXXIX, 1, 1934) liet verschijnen. Deze twee boeken, het eerste primair op het schrift gericht en het tweede vooral gewijd aan het woordgebruik, vormen zonder twijfel het begin van een nieuwe fase in de geschiedenis van het onderzoek. Na de ontdekking van de bilingue van Karatepe (Phoenicisch-Hiëroglyphisch) in 1947 heeft de studie een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Deze twee boeken markeren een eerste rustpauze na dit bewogen tijdvak.

Misschien is het goed eerst de geschiedenis van het onderzoek in een kort overzicht in herinnering te roepen. Nog voor de ontdekking van het Hittitisch in spijkerschrift in het archief van Tell el-Amarna (1887) en in Boghazköy (1893 en later bij de Duitse opgravingen sinds 1906) had men op een aantal plaatsen in Turkije (Ivriz in Cilicië, Boghazköy-Yazilikaya en Alaca Hüyük in het centrum en Karabel en Sipylos in het Westen) maar vooral in Noord-Syrië (Hamath) hiëroglyphische teksten gevonden. De eerste tekst van Hamath werd reeds in 1812 ontdekt, terwijl de teksten van Karabel en Sipylos altijd bekend zijn gebleven. Het is heel vermakelijk om te lezen wat Herodotus met grote stelligheid over deze teksten vertelt. Hij is heel zeker van zijn zaak: „En in Ionië zijn er ook twee afbeeldingen van

die man (Sesostris) in de rotsen uitgehouwen, één op de weg van Ephese naar Phocaea en de ander op de weg van Sardes naar Smyrna. Op elk van beide plaatsen is een man uitgehouwen van 4½ el hoogte met een speer in zijn rechter- en een boog in zijn linkerhand en de rest van zijn uitrusting in overeenstemming daarmee, want hij heeft zowel Egyptische als Aethiopische uitrustingsstukken. En van de ene schouder naar de andere — over de borst heen — staan Egyptische hiëroglyphen ingegrift met de tekst: „Dit land verwierf ik door (de kracht van) mijn schouders." Maar wie hij is en vanwaar, maakt de tekst daar niet duidelijk maar elders wel. Toch vermoeden verscheidenen van hen, die het gezien hebben, dat het de beeltenis van Memnon is, maar dan zijn ze er toch wel ver naast" (II, 106).

De Engelse geleerde Sayce onderzocht deze reliëfs in 1879 en 1880 en kwam daarna in een artikel tot de conclusie dat deze en een hele groep van andere monumenten aan de Hittiten toegeschreven moesten worden. Het was deze zelfde geleerde Sayce geweest, die al in 1876 de these verdedigde dat de teksten van Hamath en Aleppo van de Hittiten afkomstig moesten zijn. Men kende deze Hittiten behalve uit de Bijbel uit de Assyrische Annalen en — voor een vroegere periode van hun geschiedenis — uit de Egyptische teksten van het Nieuwe Rijk. Hij maakte eveneens een eerste begin met de ontcijfering. Hij bepaalde de waarde der ideogrammen 'koning', 'stad', 'land' en 'god'; hij ontdekte de uitgangen *s* van de nominativus en *n* van de accusativus en kwam ook tot de conclusie dat het teken 'god' ook als determinatief werd gebruikt. Bij zijn studie maakte hij gebruik van de eerste bilingue, die het onderzoek heeft gekend, het raadselachtige 'zegel van Tarkondemos', dat decennia lang bestudeerd werd maar desondanks nog steeds niet al zijn raadsels heeft prijsgegeven. Op dit zegel staat de naam van een koning en van het land, waarover hij regeerde, zowel in hiërogplyphen als in spijkerschrift geschreven. De grote moeilijkheid bestond in dit speciale geval hierin dat de tekst in spijkerschrift ook moeilijk leesbaar was. Bovendien was het zegel zelf op een gegeven moment spoorloos verdwenen. Pas heel veel later werd het in een Amerikaanse verzameling teruggevonden. Om tenminste enige zekerheid te hebben veronderstelde men dat de koningsnaam identiek zou zijn met de naam van een Cilicische koning uit veel later tijd, die men bij Plutarchus gevonden had. Achteraf is gebleken dat deze veronderstelling onjuist was. Bovendien is nog duidelijk geworden dat de naam, zoals hij bij Plutarchus staat, evenmin correct is. Men kan zich voorstellen tot welk een heilloze verwarring dit alles geleid heeft.

Een veel beter aanknopingspunt bleken de namen van koningen en steden te bieden, die men voor de periode van de Neo-Hittitische rijken in de

Annalen van de Assyrische koningen vinden kon. Het werk werd vergemakkelijkt door het feit dat in een aantal van deze namen eenzelfde lettercombinatie tweemaal voorkomt (Kargamis, Kurkuma, Tuwanuwa, Kubaba en Warpalawa). Men wist bovendien wel dat in dergelijke Oosterse teksten de naam van de koning meteen aan het begin van de tekst genoemd wordt. Evenals bij de ontcijferingen van het Perzische spijkerschrift, de 'Steen van Rosette' en zelfs van het Minoisch Lineair B waren het dus ook hier eigennamen, die de eerste syllabische waarden leverden. Naast deze tekens

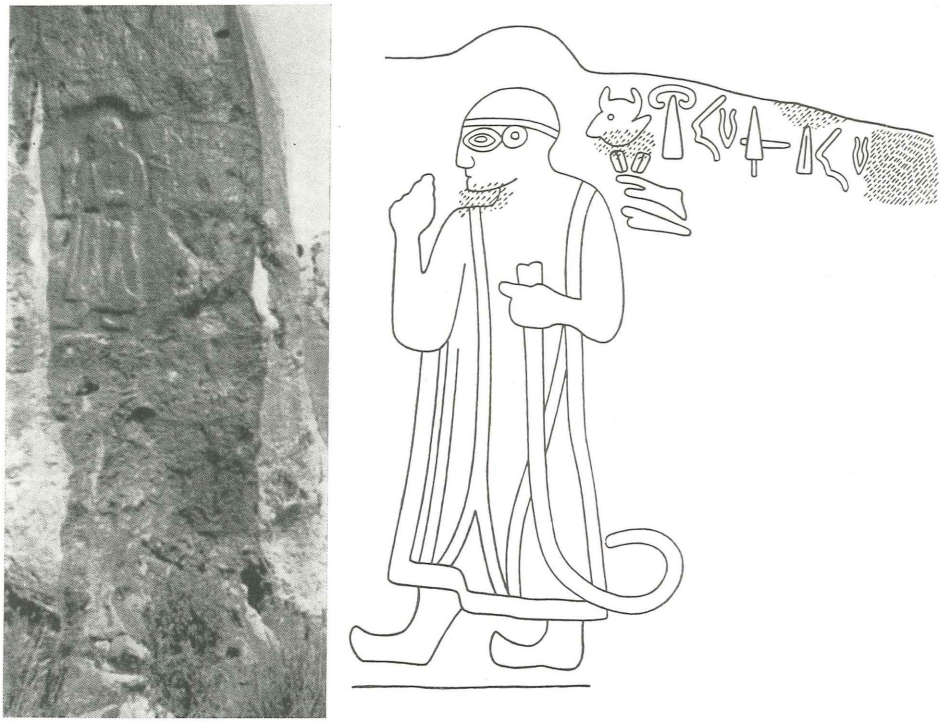

Fig. 2. Rotsrelief van koning Muwatallis (ca. 1310-1280 v. Chr.) uit Sirkeli (Ciliciè), waarop de koning in priestergewaad met lituus staat afgebeeld. De tekst luidt: *M+uwa-tà-li* GROOT-KONING HELD(?) (van) *Mursili* [GROOT]-KONING Held(?) (de) [ZOON]. *O.I.P.* 45, pl. 69, no. 48.

met syllabische waarde omvat het Hittitische hiëroglyphenschrift, zoals boven al even ter sprake kwam, ook nog ideogrammen (woordtekens) en hulptekens (onder meer de determinatieven). Men vindt er dus dezelfde types tekens als in het spijkerschrift. Het heeft er alle schijn van dat de ontwerpers van het schrift zich bij de keuze van hun systeem wel degelijk door het systeem van het spijkerschrift hebben laten beïnvloeden en daarnaast enkele tekens aan het Egyptische schrift hebben ontleend. Toch zijn er grote

verschillen tussen het Hittitisch in spijkerschrift en dat in hiëroglyphen. Het spijkerschrift is immers oorspronkelijk een Mesopotamische vinding, die zich maar slecht voor de weergave van een Indogermaanse taal leent en het hiëroglyphenschrift, dat door de Hittiten zelf ontworpen werd, is beter voor dat doel geschikt. Bovendien heeft dat schrift veel beter het karakter van een oorspronkelijk 'beeldschrift' bewaard. Evenals bij de Egyptische hiëroglyphen zijn zeer vele voorstellingen nog duidelijk herkenbaar: godensymbolen, gebouwen, gebruiksvoorwerpen (vooral allerlei soorten vazen) vallen door hun fraaiomlijnde contouren op. Samen vormen zij een beeld van de materiële cultuur der Hittiten, dat de gegevens der opgravingen uitstekend kan aanvullen. Het is dan ook heel begrijpelijk dat dit schrift in de teksten in spijkerschrift als GIŠ.ḪUR 'tekening' wordt aangeduid. Laroche heeft zeer fraai aangegeven, hoe dit schrift geboren schijnt uit een door de Hittiten gevoelde behoefte aan schriftvormen, die een sterkere visuele werking moesten bezitten en een meer uitgesproken monumentaal karakter dan de weinig expressieve tekens van het spijkerschrift. Zij gebruikten het schrift immers in het begin vooral voor hun stempelzegels en voor de grote rotsreliëfs, die beiden zo typisch zijn voor de Hittitische kunst. Daarnaast is misschien ook een gerechtvaardigd nationaal zelfbewustzijn bij hun beslissing werkzaam geweest. Zij hebben het, schijnt het, onwaardig gevonden om de grote rostmonumenten van hun koningen vergezeld te doen gaan van inscripties in een 'uitheems' schriftsysteem.

Tijdens de eerste fase van het onderzoek waren het vooral Engelse geleerden, die zich met het onderzoek van de Hittitische hiëroglyphen bezighielden, geleerden als Sayce, Cowley en Campbell Thompson. Tussen 1930 en 1935 viel een zeer vruchtbare periode met meer internationaal getinte onderzoekingen van de Duitser Bossert, de Zwitser Forrer, de Italiaan Meriggi, de Tsjecho-Slowaak Hrozný en de Amerikaan Gelb. De waarde van een vrij groot aantal syllabische tekens en van een reeks van ideogrammen stond rond 1935 vast. Men kon toen ook een eerste poging doen om wat langere teksten in hun geheel te vertalen, want de woordenschat, de grammatica en de syntaxis van het Hittitisch in spijkerschrift konden als parallel en hulpmiddel worden gebruikt. Op eenzelfde manier was in de vorige eeuw door de ontcijferaars van het Perzische spijkerschrift gebruik gemaakt van de kennis van Perzische teksten uit een ander tijdvak en in een ander schriftsysteem en had Champollion bij zijn ontcijfering profijt gehad van zijn kennis van het Koptisch. Toen eenmaal vaststond dat met het Minoisch Lineair B een archaïsch Grieks geschreven was, hebben Ventris en Chadwick op dezelfde wijze geprofiteerd van de kennis van het latere Grieks. Men kan zich voorstellen dat de een intuïtief gelukkiger was met dit soort vertalingen dan de ander. Vooral Meriggi was succesvol in het

boek dat aan het begin al even werd genoemd. Volkomen bleek de identiteit met het Hittisch in spijkerschrift overigens niet te zijn. De taal van de hiëroglyphen bleek nauwer verwant met het Luwisch, een Hittitisch dialect dat gedurende het tweede millennium aan de Zuidkust gesproken werd, en ook met het Lycisch, eveneens een Hittitisch dialect, dat bekend is uit inscripties in een aan de Grieken ontleend alfabet uit de vierde eeuw v. Chr. Reeds in 1934 werd daarom door Meriggi de benaming ‚Hieroglyphisch-Luwisch' voorgesteld, die kortgeleden door Güterbock weer is verdedigd. Anderen hebben gesproken van ‚Oost-Luwisch' (Sommer), van ‚Bildhethitisch' (Friedrich), ‚Bild-Luwisch' (Bossert) of kortweg van ‚Hiërogplyphisch' (Laroche, als verkorting van ‚Hiëroglyphisch-Luwisch').

Boven is reeds een — zeer provisorische— omschrijving gegeven van het gebied waarin de hiëroglyphische teksten gevonden zijn. De uiterste omlijning wordt gevormd door Karabel en Sipylos in het Westen, Alaca Hüyük in het Noorden, Ḫines bij Bavian in Irak in het Oosten, en Hamath, Apameia en Restan in het Zuiden. Het merendeel der teksten is echter in het Zuid-Oosten van Turkije en in Noord-Syrië (Karkemisj en Aleppo) gevonden. Afgezien van enkele oudere zegels zijn de hiëroglyphische teksten uit het tijdvak van ± 1500 — ± 1200 v. Chr. afkomstig en vooral ook uit de Neo-Hittitische periode (± 900 — ± 700 v. Chr.). Enkele hiëroglyphische teksten stammen uit het duistere tijdvak tussen 1200 en 900 v. Chr. De overbrugging van deze tussenfase heeft steeds een der grootste problemen van de ontcijfering gevormd. Het schrift heeft zich namelijk zeer duidelijk geevolueerd van de oorspronkelijke vormen der oudste teksten, die bijna uitsluitend ideogrammen (woordtekens) omvatten, naar de meer cursieve vormen van de sterk syllabisch geschreven teksten van de Neo-Hittitische periode. De in Assur gevonden brieven, de zgn „Bleistreifen", tonen aan dat het schrift soms ook voor handelsteksten werd gebruikt en in dit gebruik voor het dagelijkse leven sterk cursieve vormen ontwikkeld heeft. In dit opzicht loopt de ontwikkeling dus parallel aan die van het Egyptische schrift. Toch heeft men in het algemeen wel gepoogd om de relatie met het voorwerp, dat werd uitgebeeld, niet te verbreken. Desondanks heeft het veel hoofdbrekens gekost om de ontwikkeling van elk teken in het bijzonder te reconstrueren. Lang niet alle problemen op dit gebied zijn reeds opgelost. Dit werk zou misschien zelfs onmogelijk gebleken zijn, als men niet — naaast de bilingue van Karatepe — nog een tweede categorie van tweetalige teksten bezeten zou hebben: zegels van Boghazköy, die door Güterbock (1940 en 1942) werden uitgegeven, zegels van Tarsus (1935-1956), die door Gelb werden bestudeerd, en zegels van Ugarit (1953-1954), die door Laroche werden gepubliceerd.

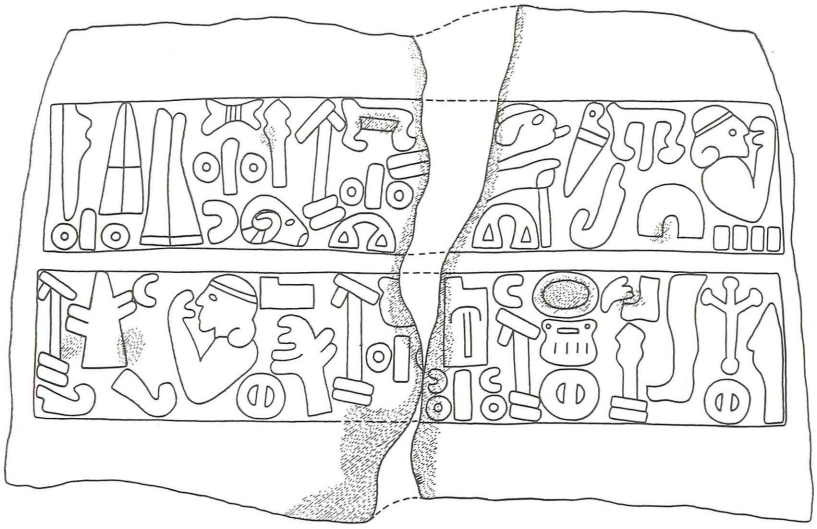

Fig. 3. Neo-Hittitische inscriptie van koning Urhilina van Hamath, gevonden in Restan (Noord-Syrië). Deze vorst is uit de annalen van Salmanassar II (858-824) bekend als koning van Hamath.

O.I.P. 45, pl. 67, no. 47.

De betekenis van de door Bossert in 1947 ontdekte tweetalige tekst van Karatepe (Phoenicisch-Hiëroglyphisch) is een ieder wel voldoende bekend.

Toch is het moeilijk om in een afgewogen formulering tot een definitief oordeel te komen. Naar het oordeel van velen (b.v. Laroche en Meriggi) werd door ‚Karatepe' het tijdvak van de schriftontcijfering afgesloten en een begin gemaakt met de fase van het taalkundige onderzoek. Bossert, de ontdekker zelf, is er minder zeker van geweest, getuige de titels van enkele van zijn laatste artikelen, waarvan er een de vraag stelde „Ist die Bild-Luwische Schrift im wesentlichen entziffert?", en een tweede het antwoord gaf „Die Entzifferung der Bild-Luwische Schrift wird fortgesetzt". Vele ontdekkingen van vroeger werden door de bilingue bevestigd en een nieuwe reeks van syllabische waarden werd aan het reeds bekende toegevoegd. Het Luwische karakter van de taal der inscripties werd op frappante wijze bevestigd. Toen de reeks van publicaties van Bossert tot een voorlopige afsluiting gekomen was, kon men een nieuwe poging wagen om de teksten, die men vroeger al bezat, te transcriberen en te vertalen. „Les Hiéroglyphes Hittites" van Laroche en het „Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar" van Meriggi geven dan ook niet slechts de neerslag van de resultaten van ‚Karatepe' zelf maar ook van de lezingen en vertalingen, die men met behulp van ‚Karatepe' bij de andere hiëroglyphische teksten heeft kunnen bereiken. Helaas is men het niet over één transcriptie-systeem eens geworden. De meeste deskundigen handhaafden — natuurlijk met enkele wijzigingen en aanpassingen — de oude systemen van voor de ontdekking van ‚Karatepe' met het gevolg dat er nog steeds bijna evenveel transcriptie-systemen als deskundigen zijn. Toch is het opvallend dat de huidige transcripties van Laroche en Meriggi al belangrijke punten van overeenstemming vertonen. Een definitieve oplossing lijkt nu tenminste in zicht. Hetzelfde geldt overigens ook voor hun interpretaties van de meeste Hiëroglyphische woorden. Ook op dit punt bestaat tussen beide boeken een belangrijke mate van overeenstemming.

Na dit ‚historische' overzicht, dat misschien al te lang is uitgevallen, wordt het tijd nu dieper in te gaan op het karakter van de Hittitische hiëroglyphen. En passant is reeds ter sprake gekomen dat de tekens van dit schrift sterk visueel en monumentaal zijn en dat men ook hier de gebruikelijke indeling kan maken tussen ideogrammen (woordtekens), tekens met een syllabische waarde, en hulptekens. Tot deze laatste groep behoren onder meer de determinatieven, die aangeven dat het volgende of voorafgaande woord tot een bepaalde klasse behoort, b.v. tot de groep van godennamen, persoons- of stedennamen. Ook rekent men hiertoe de fonetische complementen, die de laatste lettergreep aanduiden van een voorafgaand ideogram. Deze beide types hulptekens vindt men ook in het spijkerschrift. De Hittiten hebben het daarbij echter niet gelaten. Zij gebruiken in de Neo-Hittitische tijd ook hulptekens, die men niet in het Assyrische spijkerschrift vindt. Zo hebben

zij een woordscheidingsteken en een ander hulpteken, dat aangeeft dat men het teken erboven als een ideogram moet lezen. Beide ontdekkingen betekenen een zeer wezenlijke vooruitgang in de geschiedenis van het schrift. Een andere eigenaardigheid van het hiëroglyphenschrift is dat er soms afkortingen worden gebruikt. Zo schrijft men de konigsnaam Hattusilis als een ligatuur (verbinding) van de tekens *ha* en *li,* met de eerste en de op één na laatste lettergreep dus. Tudhaliyas wordt als BERG *Tu* geschreven, met de eerste lettergreep dus (deze koningsnaam is identiek met de naam van een bekende berg). Soms hebben de Hittitische schrijvers dit procedé ook bij het spijkerschrift toegepast: de persoonsnaam Kantuzzili schrijven zij dan als *mKán-li.* Men kan zich voorstellen dat deze ‚verkortingen' de ontcijferaars van de Hittitische hiëroglyphen vele moeilijkheden hebben opgeleverd!

Voor de geschiedenis van het schrift in het algemeen is het van groot belang om te constateren dat de Hittiten hun tekens met syllabische waarde langs de weg van akrophonie (akros: vooruitstekend, begin van; phoonè: klank) uit de ideogrammen ontwikkeld hebben. Bij het spijkerschrift heeft men volgens het zgn. ‚rebus-principe' de gehele klankwaarde gebruikt van het woord, dat door het ideogram werd aangeduid. De Hittiten volgden tot op zekere hoogte hetzelfde systeem maar zij gingen daarbij akrophoon te werk, d.w.z. zij bemerkten zich tot de eerste medeklinker en de daaropvolgende klinker van deze klankwaarde (het is nog een omstreden probleem, in hoeverre er ook syllabische tekens zijn, die de waarde hebben van een klinker gevolgd door een medeklinker). Het teken, dat een voet uitbeeldt en als ideogram ‚voet', ‚gaan' en ‚brengen' beduidt, geven zij de syllabische waarde *ti,* omdat het Hiëroglyphische woord voor ‚gaan' *tiwa-* luidt. Het teken, dat een ‚gevende hand' uitbeeldt, heeft de syllabische waarde *pi,* want in het Hiëroglyphisch luidt ‚geven' *piya-.* Op dezelfde manier drukt het teken, dat een ‚nemende hand' uitbeeldt, de syllabische waarde *ta* uit, want ‚nemen' = *ta-.* Men kan deze voorbeelden nog met vele anderen vermeerderen. Ook bij het spijkerschrift hebben de Hittiten dit principe toegepast: het teken, dat als ideogram het Sumerische GEŠTIN, ‚wijn', uitdrukt, heeft in Hittitische teksten ook de syllabische waarde, *wí,* ontleend aan *wiyana-,* het Hittitische woord voor ‚wijn' (het beroemde „Wanderwort", dat de Semitische en Indogermaanse talen gemeenschappelijk bezitten). In dit geval bestaat er een nauwe parallellie met het hiëroglyphenschrift, want daar heeft het teken ‚wijn(stok)' eveneens de syllabische waarde *wi* gekregen.

Het heeft er dus alle schijn van dat het principe van de akrophonie wel degelijk een rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het schrift en meer is dan het ‚mnemotechnische hulpmiddel achteraf', dat sommige geleerden erin hebben gezien. Dit verschijnsel in het hiëroglyphenschrift biedt dan ook

een interessante parallel voor de these van Cross en Lambdin, dat men het Proto-Kanaänitische schrift zou moeten beschouwen als een syllabair systeem, waarvan de waarden — akrophoon gekozen — bestaan uit een medeklinker gevolgd door een willekeurige klinker (zie het „Bulletin of the American Schools of Oriental Research, no. 160 (1960), p. 21 aant. 3).

Het is bijzonder belangwekkend dat er in het hiëroglyphenschrift een tendentie in de richting van een zuiver alfabetisch schrift bespeurd kan worden. Het teken, dat een runderkop uitbeeldt en als ideogram ‚rund' beduidt, heeft de fonetische waarde *uwa* of *u* (vermoedelijk ontleend aan **wawa-* of **uwa-* ‚rund'). Als dit teken wordt uitgebreid door er vier streepjes in te zetten, heeft het de waarde *muwa* of *mu*. Hieruit volgt dat het teken van de vier streepjes, dat gewoonlijk de syllabische waarde *mi|má* bezit (akrophoon ontwikkeld uit Hitt. *meu-* | Luw. *mawa-* ‚vier') in dit speciale geval de alfabetische waarde *m* heeft. Dit teken van de vier streepjes is nog om een tweede reden interessant. Het laat namelijk zien dat men de neiging heeft om bij de tekens, die een medeklinker gevolgd door een klinker weergeven, de klinker te variëren. Het teken, dat oorspronkelijk de waarde *má* gehad moet hebben, heeft immers zeer dikwijls de waarde *mi*. Het hier gegeven voorbeeld staat niet geïsoleerd: er zijn verscheidene tekens, die de waarde hebben van een vaste medeklinker gevolgd door een willekeurige klinker en er zijn meerdere tekens, die soms een enkele medeklinker uitdrukken en dus semi-alfabetisch worden gebruikt. Als men nu de parallel van het Proto-Kanaänitische schrift (naar de opvatting van Cross en Lambdin) op het Hittitische hiëroglyphenschrift zou mogen toepassen, dan is men geneigd tot de veronderstelling dat zich ook in het hiëroglyphenschrift een ontwikkeling van syllabische tekens met de waarde van een vaste medeklinker gevolgd door een willekeurige klinker, tot tekens met een alfabetische waarde voltrokken moet hebben.

De determinatieven verdienen nog een ogenblik opnieuw de aandacht. In het hiëroglyphenschrift komt namelijk een bepaald soort determinatieven voor, dat dient om de betekenissfeer van meer abstracte woorden te verduidelijken. Zo gebruiken zij een ‚open hand' om de werkwoorden, die een handeling uitdrukken, te determineren, en een ‚voet' bij de werkwoorden van beweging. Een ander teken, dat in zijn voorstelling nog niet is bepaald, determineert hetgeen ‚goed' is of ‚aangenaam'. Weer een ander teken, dat evenmin is verklaard, determineert hetgeen ‚slecht' is. Dit type determinatieven laat ons dus kennis maken met de gedachtenassociaties van de ontwerpers van het schrift. Ook de vorm van bepaalde ideogrammen kan in dit opzicht verhelderend zijn. Zo is het opvallend dat het ideogram ‚jaar' uit een grote opslagvaas, een soort pithos, bestaat en het ideogram ‚dag' uit een instrument,

dat op een clepsydra gelijkt. Soms is de keuze nog onbegrijpelijk. Waarom wordt b.v. het ideogram ‚kind, zoon, broer' door een teken dat een ‚arm' voorstelt, uitgedrukt? In het algemeen valt op dat vele tekens allerlei soorten vaatwerk uitbeelden en dat zeer vele voorstellingen aan de sfeer van het menschelijk lichaam ontleend zijn (minstens 96 van de 497 tot nu toe bekende tekens).

Het is heel begrijpelijk dat het aantal problemen nog zeer groot is. Het gemis van één, algemeen aanvaard transcriptie-systeem doet zich misschien nog wel het sterkst gevoelen. Voordat men het hierover eens zal kunnen worden, zal men eerst nog de vocalisatie van de hiëroglyphische tekens — en dus ook de klankleer van het Luwisch — nog grondig moeten onderzoeken. Pas dan zal immers duidelijk worden, hóe sterk de tendens is geweest in de richting van een syllabair systeem met tekens, die een vaste medeklinker gevolgd door een willekeurige klinker uitdrukken, of zelfs tot tekens met een semi-alfabetische waarde. Het is vooral Bossert geweest, die deze these heeft verdedigd en zijn opvattingen worden door Laroche en Meriggi zeer ernstig overwogen, al aanvaarden zij dan ook niet de consequenties voor het transcriptie-systeem, die Bossert aan zijn these verbonden heeft. Het is een merkwaardig toeval dat Bossert zijn laatste — en posthuum verschenen — artikel in „Orientalia" juist aan dit probleem heeft gewijd. Het draagt als titel „Zur Vokalisation des Luwischen" (Orientalia 30, 3 (1961), pp. 314-322).

PH. H. J. HOUWINK TEN CATE

KUNNEN DE OUDE EGYPTENAREN WEER TOT ONS SPREKEN?

Deze vraag wordt niet gericht tot de aanhangers van het spiritisme of tot andere psychomanten. Het gaat er niet om te weten of wij met draaiende tafels of met welke middelen ook de geest van een Farao kunnen dwingen ons inlichtingen te verschaffen over feiten en gebeurtenissen uit zijn tijd. Wij willen alleen onderzoeken of en in hoeverre er een kans bestaat om de boodschap welke het Oude Egypte ons nagelaten heeft in zijn literatuur en in de opschriften van zijn wonderbare monumenten opnieuw in te kleden in een taal die met haar oorspronkelijke klanken kan uitgesproken en gereciteerd worden. Sinds Jean François Champollion in 1822 de sleutel van het hiëroglieffenschrift gevonden heeft kunnen wij deze teksten met de ogen lezen, maar niet met de mond. Zijn ontdekking was op zichzelf iets geweldigs en velen hebben er terecht op gewezen dat deze prestatie, voor de geesteswetenschappen, op gelijke lijn mag gesteld worden met wat de tech-

niek in dezelfde eeuw bereikt heeft voor de exacte wetenschappen. Een schrift dat in de volste zin van het woord „dode letter" geworden was moest ons zijn geheimen afstaan. Wij konden opnieuw de teksten begrijpen en vertalen die een geschiedenis van meer dan tweeduizend jaren ontsluieren en die ons vertellen van het doen en laten, van de gedachten en de gevoelens der Egyptenaren, sinds de tijd der Pyramiden tot in de periode van de Romeinse overheersing.

Dank zij het werk, door generaties van egyptologen op het gebied van het lexicon en van de grammatica geleverd, begrijpen wij het Egyptisch zo goed dat velen geneigd zijn te vergeten welke beperkingen voor ons nog bestaan in de kennis van die taal. Zij zien bijvoorbeeld niet in dat de ontleding van de Egyptische spraakklanken, in casu de medeklinkers, lange tijd veel meer fonologisch dan fonetisch geweest is, d.w.z. men had bepaald in hoeverre deze taaleenheden door hun onderlinge opposities toelaten de betekenis van de woorden te onderscheiden; men had m.a.w. hun functie, maar slechts gedeeltelijk hun fonetische waarde en hun uitspraak achterhaald. Weliswaar hebben Champollion en zijn onmiddellijke navolgers, inz. H. Brugsch, dit niet bewust gedaan want hun werk gaat ongeveer honderd jaren aan het ontstaan van de fonologie vooraf. Zij hebben natuurlijk getracht de uitspraak te bepalen van de medeklinkers door vergelijking, enerzijds met de verwante Semietische, anderzijds met de Koptische woorden, later ook door vergelijking met de gelijktijdige transcripties in en uit het Babylonisch-Assyrisch of het Hethietisch. Maar men wist niet precies of de medeklinkers die wij door *d* : *t*, *g* : *k*, *ḏ* : *ṯ* weergeven eenvoudig een oppositie *stemhebbend* : *stemloos* vertegenwoordigen ofwel een oppositie *stemloos emphatisch* (d.i. gevelariseerd) : *stemloos*. Beide laatste medeklinkers werden bovendien door de enen voor dentale fricatieven gehouden (vgl. Eng. *there* : *thing*), door anderen voor gemouilleerde dentalen (d.i. ongeveer Eng. *dure* : *tune*). In de studie die wij hieraan gewijd hebben menen wij bewezen te hebben dat ten laatste sinds het einde van het Oude Rijk de oppositie *stemloos: stemloos geaspireerd* (vóór het accent) bestond en dat de vermelde medeklinkers als [*t* : *th*, *k* : *kh*, *č* : *čh*] uitgesproken werden (*Phonétique historique de l'égyptien. Les Consonnes,* (*Bibliothèque du „Muséon"*, 19), Leuven, 1945).

Hieruit blijkt reeds hoe zeer wij „met de ogen" lezen wanneer wij alle medeklinkers precies uitspreken zoals wij gewoon zijn ze te transcriberen. Dit wordt nog veel duidelijker indien wij bedenken dat wij ook geen poging doen om bij de lectuur de klinkers te herstellen die de Egyptenaren, omwille van de structuur van hun taal én de ideografische aard van hun schrift, o.z.t.z. spontaan achterwege hebben gelaten. Wie Hebreeuws of

Arabisch kent vergelijke dit even met iemand die op dezelfde manier niet-gevocaliseerde teksten in deze talen zou lezen. De egyptologen stellen zich er mee tevreden tussen alle medeklinkers een *ĕ* in te lassen. Om een minimum aan variatie in te voeren spreken zij de z.g.n. zwakke medeklinkers als klinkers uit, n.l. *ꜣ* als *ā*, *ꜥ* als *a*, *i̯* als *i*, en *w* als *u*. Het weze hier nogmaals opgemerkt: dit belet hen helemaal niet de teksten te begrijpen en te vertalen. Wanneer zij echter voor een publiek van niet-egyptologen schrijven voelen zij aan dat dezen daarmee geen vrede nemen en zij zien de noodzakelijkheid in om aan de Egyptische woorden die zij moeten gebruiken — en dit zijn in hoofdzaak de namen van goden en van koningen — een meer reëel uitzicht te schenken. De gewoonte heeft zich daarom ingeburgerd deze namen weer te geven zoals zij ons in Griekse transcriptie, voornamelijk in het werk van Herodotus en Manetho, overgeleverd werden. Aan de eerste zijn de welbekende namen ontleend van Cheops, Chephren, Mykerinos, ook Sesostris en Amasis, aan de tweede die van Menes, Ammenemēs, Sesostris, Toethmosis, Amenophis, Amosis, in het Engels bovendien Ramesses. Maar ook voor de overtalrijke namen die bij deze auteurs niet voorkomen hebben zij slechts in zeldzame gevallen de onder specialisten gebruikelijke methode toegepast. Dit gebeurt bijv. wanneer de naam van de zonnegod door Ra weergegeven wordt (anderen verkiezen de Koptische vorm Rē). Ook wanneer de beroemde koningin uit de 18e dynastie Hatsjepsoet wordt geheten en de vorsten van de 19e en 20e dynastie Ramses. Op dezelfde manier worden de vergriekste namen der pyramidebouwers soms vervangen door Choefoe, Chafra en Menkaoera. Doch waar wij, steeds volgens dit systeem, Imenemhāt, Achniten en Toetanchimen zouden verwachten vinden wij Amenemhet, Achnaton of Echnaton, en Toetanchamon, zonder te gewagen van sommige in Franse werken voorkomende vormen als Ikhnaton, Khounaten of Khouniatonou. In deze vormen heeft men gepoogd, niet te oorspronkelijke klinkers te herstellen, maar, op grond van een niet nader bepaalde analogie, de vocalisatie van een evenmin bepaalde periode. Wij kunnen ons afvragen waarom de vergelijking met het Koptisch en met zekere Griekse transcripties van de godennaam niet eerder aanleiding gegeven heeft tot het herstellen van een vorm Toetanchamoen. Even willekeurig is de reconstructie van de naam Horemheb ter vervanging van Harmais, door Manetho overgeleverd. Meer kans op een reële existentie, tenminste tijdens een bepaald tijdperk, heeft de vorm Amenhotep. Deze wordt voornamelijk door de Duitse egyptologen gebruikt in plaats van Amenophis, die in feite betekent „Amon is in Opet (Loeksor)" (= Amen(em)-ope), en die bij Manetho, tengevolge van een niet verklaarde vergissing, de elders betuigde Griekse transcriptie Amenothes vervangt. Dit gebrek aan

uniformiteit stelt echter de leek, die men ter wille trachtte te zijn, voor velerlei problemen en hij heeft dikwijls een flinke dosis intuïtie nodig om te herkennen van welke personages er precies sprake is.

Doch niet alleen ten behoeve der buitenstaanders hebben de egyptologen gepoogd aan de Egyptische woorden hun ware gedaante terug te schenken. Velen hebben ingezien dat alleen voor het Egyptisch, onder al de talen der Oudheid, de troosteloze opmerking geldt van Sir Alan Gardiner, volgens dewelke „our consonantal transliterations resemble desiccated skeletons of words far more than the living, vibrating sounds of real speech" (*Egyptian Grammar*, 3e dr., blz. 428). Daarom beschouwen dezen het als het verre einddoel van hun streven ooit eens met voldoende zekerheid de klinkers in de teksten te herstellen. Indien wij van de oudere school, van Champollion tot en met E. Naville (1920) en V. Loret (1904), afzien, die geloofden dat het hiëroglifenschrift feitelijk de klinkers weergeeft, constateren wij dat ook de vertegenwoordigers van de nieuwe richting van meetaf aan gepoogd hebben de klinkers terug te vinden die, volgens hun mening, helemaal niet (Sethe) of zeer sporadisch, ten hoogste in enkele uitgangen (Erman), door het schrift werden aangeduid. Het is duidelijk dat het monumentale werk van K. Sethe, *Das ägyptische Verbum* (Leipzig, 1899-1902), beoogde hiervoor de grondslagen te leggen. Sindsdien hebben ook anderen de verschillende bronnen bewerkt welke gegevens voor de vocalisatie opleveren. Deze zijn: 1. de Koptische woorden (W. Spiegelberg), 2. de Griekse transcripties van Egyptische persoons- en plaatsnamen (W. Spiegelberg, F. Ll. Griffith, W. E. Crum), 3. de Hethietische, Middelbabylonische en Assyrische spijkerschrifttranscripties (H. Ranke, W. F. Albright, E. Edel). En in 1923 gaf K. Sethe in een merkwaardige synthese de toenmalige status quaestionis van het probleem: *Die Vokalisation des Aegyptischen,* in *Z. dt. morgenl. Ges.,* 77 = N.F. 2. Aan concrete resultaten leverde dit op: de vocalisatie van vier typen van substantieven en van het telwoord „een" tezamen met de overeenkomstige vrouwelijke vormen; op het gebied van het werkwoord, de vocalisatie van wat wij nu de Ie en IIe infinitief noemen, en van drie vormen van het pseudoparticipium.

Deze studie sloot in zekere mate een eerste tijdperk of. Tijdens de nieuwe periode, waartoe nog verschillende van de boven vermelde namen behoren, dienen voornamelijk genoemd W. Vycichl, die in talrijke tijdschriftartikels voor de structuur van enkele naamwoordvormen interessante voorstellen deed, vnml. steunend op de vergelijking met de Semietische en Hamietische talen, en E. Edel, die in zijn *Altägyptische Grammatik,* I (Rome 1955) bestendig zijn aandacht wijdde aan de reconstructie van de klinkers. De mogelijkheid tot een verder doorgevoerd en vooral tot een stelselmatig onder-

zoek werd geschapen door het werk van T. W. Thacker, *The Relationship of the Semitic and Egyptian Verbal Systems,* Oxford, 1954. Merkwaardig genoeg kwam daarmee opeens een aspect van het probleem aan de beurt dat als het moeilijkste gold en waarvan men kon verwachten dat het als laatste een oplossing zou vinden, n.l. de vocalisatie van de vervoegde werkwoordvormen. Het nieuwe van Thacker's methode lag in de nauwkeurige ontleding van de spellingregels die toepasselijk zijn op de „veranderlijke" werkwoorden, d.z. de verba die een zwakke radicaal, *y*, *w*, *ꜣ*, bezitten of die hun tweede stamconsonant verdubbelen. Dit liet hem toe tenminste de voornaamste klinkers te reconstruëren in bijna alle werkwoordvormen. Bovendien leidde dit onderzoek tot de ontdekking van een modus, die totnogtoe niet onderscheiden werd van twee narratieve vormen welke ten dele tijden en ten dele aspecten van de handeling uitdrukken. Deze z.g.n. prospectieve *sḏm.f* drukt, gelijk de Latijnse conjunctief, zowel een wens als een bevel uit en speelt in bepaalde ondergeschikte zinnen een rol. Ook betreffende de functie van de meeste „tijden", inz. van de relatiefvormen, kwam deze auteur tot nieuwe inzichten.

Het werk van Thacker was voor mij een aanleiding om, na het fonetisch onderzoek van de medeklinkers, ook het vocalisatieprobleem aan te pakken. In een kritische bespreking, aan zijn boek gewijd, heb ik voor sommige van zijn hypothesen een nieuwe bevestiging gegeven. Op de meeste plaatsen waar hij het niet waagde een vocalisatie voor te stellen heb ik de medeklinkers aangevuld. Doch een uitvoeriger confrontatie met de Koptische woorden en met de namen in spijkerschrifttranscriptie liet ook toe aan sommige vormen, bijv. aan de participia, een andere structuur toe te kennen. Deze studie verscheen onder de titel *Vocalisation et origine du système verbal égyptien,* in de *Chronique d'Egypte,* 31 (1956), bl. 16-53. De morfologische en syntactische problemen werden behandeld in *Naar een hernieuwing van de Egyptische grammatica,* in *Jaarbericht „Ex Oriente Lux"*, 15 (1957-1958), bl. 34-46.

Dit ontwerp van vocalisatie steunde, behalve op de reeds vermelde spellingsregels, in hoofdzaak op de vermoedelijke oorsprong welke aan de werkwoordvormen werd toegekend. Naar analogie met de door hem onderstelde structuur van de overeenkomstige Semietische „tijden" aanvaardt Thacker, bijvoorbeeld, dat de perfectieve *sḏm.f* als basis heeft het pseudo-participium, de imperfectieve een nomen agentis en de prospectieve de imperatief. Dit geeft resp. *sáḏm◡f* „hij hoorde", *s◡ḏ◡mm◡f* „hij hoort", en „hij zal horen", *s◡dmáf* „hij hore" en „moge hij horen". Aangezien, volgens een vrij algemeen verspreide opvatting, de relatiefvormen van het passieve participium afgeleid zijn, heb ik de hypothese opgesteld dat zij door een *u*-morfeem

gekenmerkt worden, terwijl de narratieve „tijden" het neutrale *a*-morfeem vertonen. Op die manier zijn de vermelde vormen aan te vullen tot *sáḏmaf, saḏámmaf, saḏmáf* en de parallele relatiefvormen doen zich voor als *sáḏmuf, saḏámmuf, saḏmúf*. Deze reconstructie was dus voornamelijk theoretisch van aard. Het bleek daarom noodzakelijk haar in de mate van het mogelijke te toetsen aan concrete gegevens, n.l. aan de in spijkerschrift en in het Grieks getranscribeerde persoonsnamen die werkwoordvormen bevatten. De uitslag van dit onderzoek was verrassend en verheugend: niet alleen werden van al de voornaamste werkwoordvormen overblijfselen gevonden, soms zelfs in groten getale, maar deze brachten bovendien de volledige bevestiging van het voorgestelde vervoegingssysteem. Daarom meende ik deze resultaten te mogen aankondigen onder de titel: *De oplossing van een gewichtig probleem: De vocalisatie van de Egyptische werkwoordvormen,* in de *Mededelingen van Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België,* Klasse der Letteren, Jg. XXII, nr 7, Brussel, 1960.

De op grond van deze gegevens geschapen mogelijkheid om in een gegeven tekst de klinkers van de werkwoordvormen te herstellen betekent een grote stap vooruit in de richting van het vocaliseren van deze tekst. Hiertoe zal echter eerst kunnen overgegaan worden wanneer ook de reconstructie van de vocalen der substantieven en der overige rededelen ver genoeg gevorderd zal zijn. Tot nog toe is dit te zeer afhankelijk van de vraag in hoeverre deze woorden, in de betreffende tekst voorkomend, in het Koptisch of ergens in transcriptie betuigd zijn. De vermelde reconstructie moet volgens een totaal andere methode geschieden dan voor de werkwoordvormen. Ook hier werden reeds ver reikende resultaten geboekt, die voor een deel te danken zijn aan de ontdekking en recente publicatie, door G. Fecht, van twee accentwetten (*Wortakzent und Silbenstruktur,* (*Aegyptologische Forschungen,* 21), Glückstadt, enz., 1960; vgl. J. Vergote, *Sur les mots composés en égyptien et en copte,* in *Bibliotheca orientalis,* 18 (1961), bl. 208-214). Zij verschaffen bovendien belangrijke inlichtingen over de strijdvraag naar de verhouding van het Egyptisch tot de Semietische talen. Wij hopen hierover in een volgende aflevering te spreken.

Men merke wel op: wat in de verba en de nomina gereconstrueerd wordt is de oorspronkelijke en oudste Egyptische vorm. Dat de teksten op die manier uitgesproken werden is allerminst waarschijnlijk, want het staat vast dat de aanvankelijke vocalen *a, i, u* zich in de loop der tijden ontwikkeld hebben tot een meer ingewikkeld systeem waarin ook *ō, o, ē* en *e* voorkwamen. De chronologie van deze evolutie zal evenwel vermoedelijk zonder al te veel moeite kunnen vastgelegd worden. Indien ook de volledige vocalisatie

der Egyptische teksten niet onmiddellijk in het verschiet ligt, toch is het nuttig op deze de thans beschikbare gegevens reeds toe te passen. Dit kan aanleiding geven tot de ontdekking van allerlei fijne schakeringen en nuances, zoals wij aangetoond hebben in *Une nouvelle interprétation de deux passages du* Naufragé (*132b-136 et 167b-169*), in *Festschrift Hermann Junker I.* = *Mitt. dt. archäol. Inst. Kairo,* 15 (1957), bl. 275-287.

J. VERGOTE

NIMRUD

Hoewel er in Phœnix al eerder sprake was van de hernieuwde Engelse opgravingen in de Assyrische koningsresidentie Nimrud, is het misschien toch nuttig daar nader op in te gaan en er iets meer van te vertellen, temeer daar ook anderen dan de opgravers zich met de oudere vondsten bezighouden.

Van 1845 tot 1851 deed de beroemde Henry Austen Layard hier zijn onderzoekingen, gevolgd door Hormuzd Rassam, Loftus en George Smith. Maar al hun werk kon slechts een onvolledig beeld van de stad geven, en toen in 1949 de British School in Iraq een nieuw terrein voor zijn activiteiten zocht, viel de keuze als vanzelf op Nimrud.

Nimrud, voor de Assyriers Kalḫu of Kalḫa, in het Oude Testament Kalaḫ, ligt op de oostelijke oever van de Tigris, ongeveer 7 mijl ten N. van de plaats waar de Grote Zab in de Tigris uitmondt.

De plaats moet al in de pre-historische tijd bewoond geweest zijn. Uit de inscripties van de 9e eeuwse koning Aššur-naṣir-pal II weten wij, dat zijn voorganger Salmanassar I (1273-1244) de stad herbouwde. Veel gegevens over dit Middel-Assyrische Nimrud hebben wij echter niet. De opgravers zijn, behalve in de tempel van Nabu, slechts op één plaats in de bovenstad doorgedrongen tot lagen uit deze periode, zonder daarbij beschreven materiaal te vinden. Uit Assur hebben wij een onvolledig gepubliceerde brief, vermoedelijk uit de tijd kort na de verovering van Babylon door Tukulti-Ninurta I, de zoon van Salmanassar I, van twee ondergeschikten aan hun meester, waarin zij, — na de nodige heilwensen, — cynisch meedelen, dat de gedeporteerde Kassieten in Kalḫu het goed maken, hoewel uit de brief blijkt, dat deze ongelukkigen verhongeren en ziek zijn.

Als wij inderdaad uit mogen gaan van de spaarzame gegevens, dan zou men de stichting van Nimrud door Salmanassar I kunnen beschouwen als een poging van de Middel-Assyrische koningen, hun greep op de door Grote Zab en Tigris gevormde driehoek te versterken. Het is immers opvallend, dat ook uit de andere belangrijke Assyrische stad in dit gebied, Ninive, de oudste echt-Assyrische inscripties eerst uit de regering van Sal-

manassar I stammen, hoewel het bekend is, dat al Aššur-uballiṭ I (1363-1328) daar bouwde. Nog Salmanassar's grootvader, Arik-den-ilu (1317-1306), moest vlak in de buurt van Ninive oorlog voeren. Een helaas fragmentarische inscriptie noemt tenminste Tarbiṣu en Ḫalaḫi in verband met oorlogshandelingen.

De gebrekkige toestand van onze kennis omtrent de expansie van het in de 14e eeuw ontstaande Assyrische rijk maakt het zeer wenselijk, dat in Nimrud een grondiger onderzoek wordt ingesteld naar de Middel-Assyrische lagen.

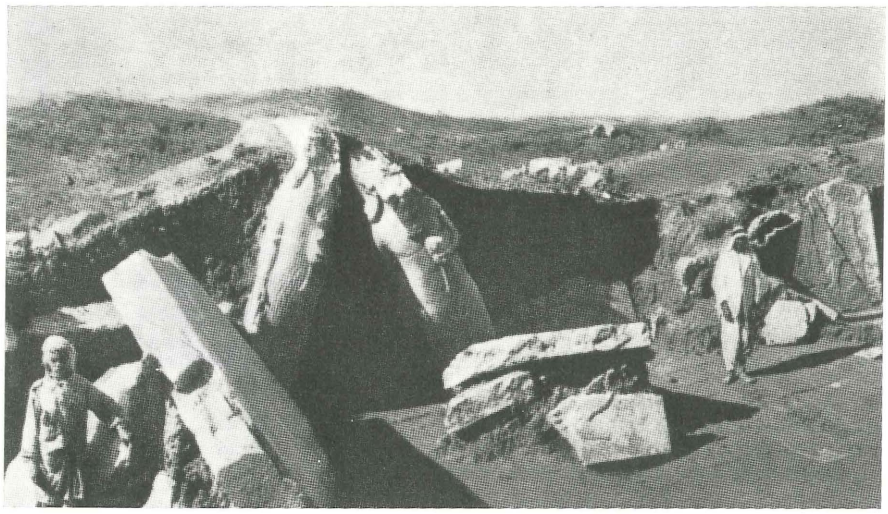

Fig. 4. Restanten van de gevel van het centrale gedeelte van het paleis gezien vanuit de binnenhof in de richting van de grote troonzaal. Brokstukken van reliefs en ingang tot de troonzaal geflankeerd door gevleugelde, menskoppige leeuwen.
I.L.N. 23-8-1952.

Opvallend is echter, dat Salmanassar I zich in zijn inscripties, — vooral uit Assur —, nooit beroemt op zijn stichting van Nimrud.

Met Aššur-naṣir-pal II (883-859) begint de grote tijd van Nimrud. Hij vertelt in een inscriptie, dat hij de oude puinheuvel tot het grondwater afgroef en een fundament van 120 baksteenlagen voor de nieuwe stadsmuur, en voor een groot paleis, aanlegde. Bovendien werd er een aantal tempels gebouwd door deze koning. Vanaf de regering van Aššur-naṣir-pal II laat de geschiedenis van de stad zich vrij makkelijk volgen.

Het totale ommuurde gebied van Nimrud beslaat ongeveer 2100 bij 1670 m., met in het Z.W. een hoger gelegen bovenstad van 750 bij 450 m. (Vgl. Phœnix I p. 13, fig. 5). Op de bovenstad, het oudste deel van de stad, concentreerde zich in de 19e eeuw het onderzoek. Maar ook van de toen opgegraven gebouwen waren de plattegronden onvolledig. Sommige

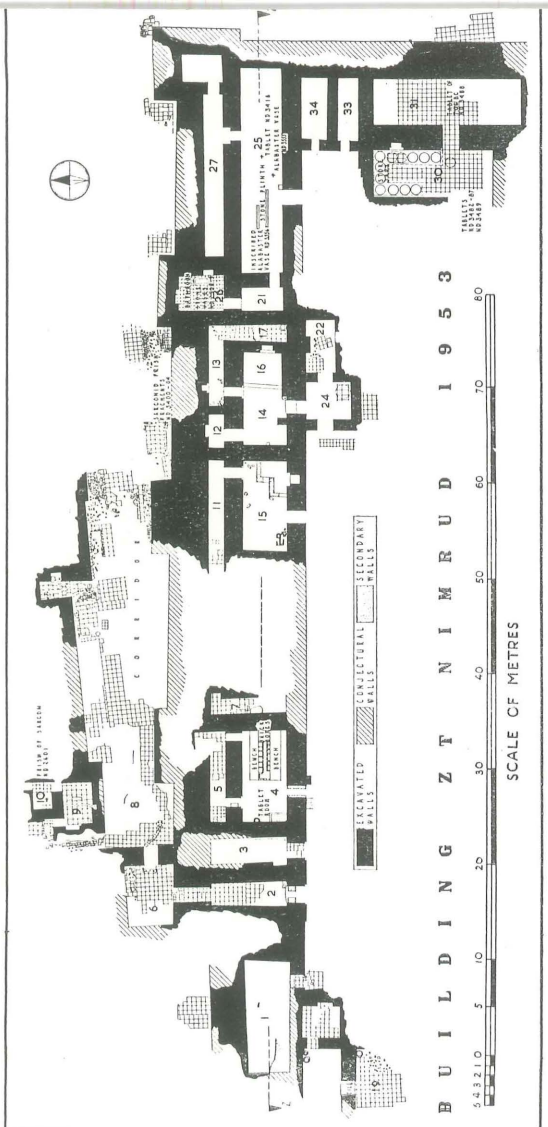

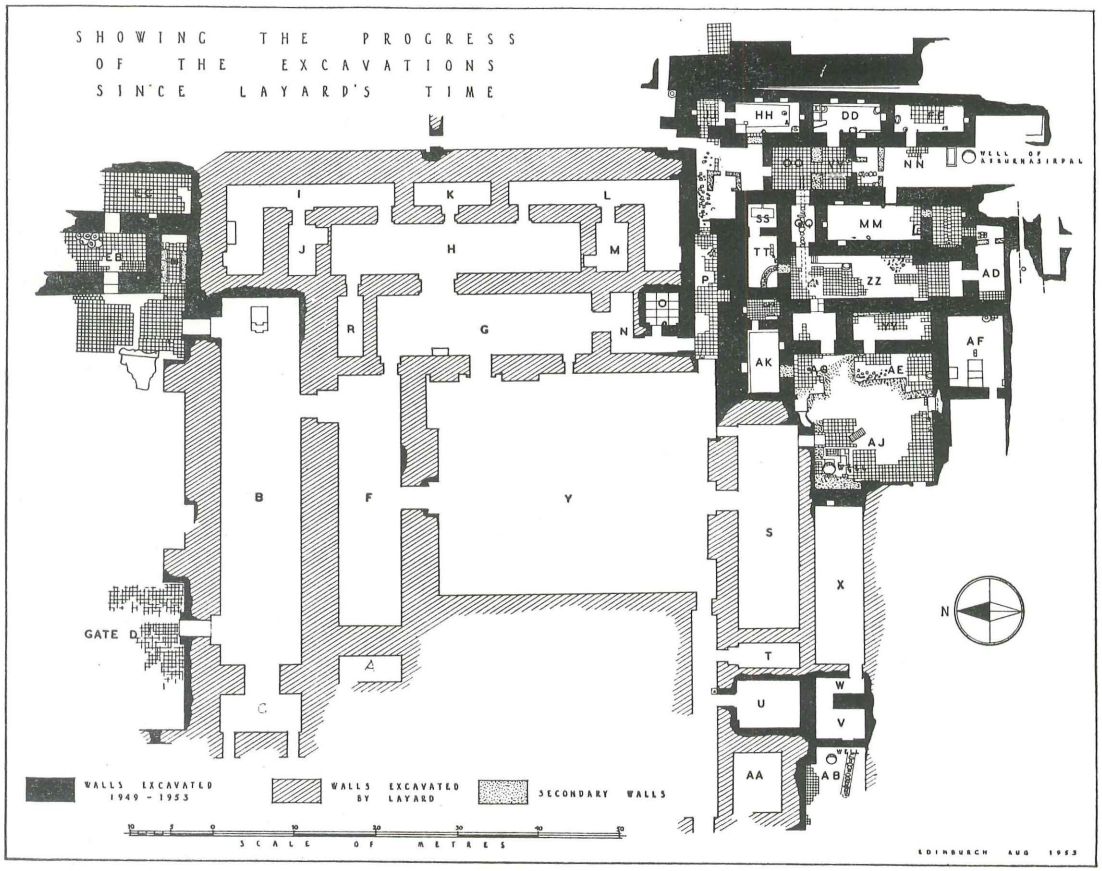

Fig. 5. Het noordwestelijke paleis. Administratieve vertrekken zijn aangeduid met cijfers, ceremoniële met enkele en woonvertrekken met dubbele letters. B is de grote troonzaal. De vertrekken 31 en EC sluiten niet bij elkaar aan, maar liggen wel op gelijke hoogte. *Iraq* XVI pl. XII, XIV.

delen van de bovenstad bleven geheel onaangetast, en de benedenstad kreeg slechts terloops bezoek van de opgravers.

Layard heeft van zijn bevindingen een zeer leesbaar verslag het licht doen zien: *Nineveh and its remains*. Zijn navolgers kweten zich minder goed van hun taak t.o.v. de publicaties van de resultaten. Van de nieuwe opgravingen kan men zich van jaar tot jaar aan de hand van artikelen in het tijdschrift „Iraq" en in de „Illustrated London News" een beeld vormen.

Het grote paleis, dat Aššur-naṣir-pal II in het N.W. van de bovenstad bouwde, werd bij de nieuwe opgraving voor het eerst geheel bloot gelegd.

Fig. 6. Schrijfkamer van het paleis met centrale bank en bergplaatsen voor kleitabletten. *I.L.N.* 23-8-1952.

Men kan het ruwweg in drie onderdelen verdelen. In het Z. een sobere woon- of dienstvleugel, met vrij kleine kamers en binnenplaatsen, dan een rijk ceremonieel middengedeelte, door een grote binnenplaats gescheiden van de noordelijke administratieve vleugel, die zelf weer door een vrij nauwe gang gescheiden was van de tempeltoren van de god Ninurta.

Men heeft eerst gedacht, dat de noordelijke paleisvleugel deel uitmaakte van het tempelcomplex, doch zorgvuldig onderzoek heeft uitgewezen, dat deze reeks van vertrekken op hetzelfde funderings-platform gebouwd is, waarop ook de andere delen van het paleis staan. Het constateren van dit feit werd bemoeilijkt door de erosie, die een groot deel van het grote binnenhof, met vermoedelijk de hoofdingang van het gehele complex aan de stadskant, en alle vertrekken aan de kant van de Tigris, die oorspronkelijk langs de voet van de bovenstad liep, heeft weggevreten. Helaas is er nog geen plattegrond van het hele paleis gepubliceerd.

De noordelijke vleugel is vermoedelijk in latere Assyrische tijd herhaaldelijk verbouwd. Vermoedelijk is zelfs een gedeelte opgevuld en bij het terras van de tempeltoren gevoegd. Erg duidelijk zijn de aanwijzingen hier niet. Het niveau van de vloeren bleef kennelijk van Aššur-naṣir-pal II tot Sargon II (eind 8e eeuw) gelijk, doch een vloer van Aššur-bani-pal (midden 7e eeuw) ligt er 70 cm. boven. Het interessantste vertrek in dit deel van het paleis is een schrijfkamer. In deze kamer van 9.50 bij 4.20 m. is in het midden in de lengte-as een hoge bank aangebracht van baksteen, met er langs twee rijen bergplaatsen voor tabletten. Hier werden verder ongeveer 350 brieven

Fig. 7. Stèle van Aššurnaṣirpal II in situ naast de troonzaal.
Iraq XIV, pl. IV b.

over politieke en administratieve zaken aangetroffen, evenwel niet in geordende positie, doch als opvulsel voor het leggen van een nieuwe vloer.

Layard had in de 19e eeuw zijn belangrijkste vondsten gedaan in het centrale deel van het paleis. Voor zijn tijd, met de weinig ontwikkelde opgravingsmethoden, waren hier dan ook de beste resultaten te bereiken. In de andere delen van het paleis bestaan de muren nl. uit de gewone, in de zon gedroogde, kleisteen, die slechts bedekt was door een laag kalk, met langs de vloeren een rand bitumen. De loop van deze muren is dus moeilijk te volgen. In het centrale gedeelte was er echter langs de muren een lange reeks van reliefs voorziene platen van een soort albast aangebracht. Men hoefde deze reeks slechts te volgen om de kamers bloot te leggen, en

men kon zich zonder moeite in het bezit stellen van een ruime collectie kunstvoorwerpen, waarom het immers vooral te doen was. De intussen over de hele wereld verspreid geraakte reliefs uit het paleis zijn eerst nu weer bijeen gezocht, en in één boek beschreven (J. B. Stearns: *Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II,* Graz 1961).

Ondanks Layards werk kon toch ook in het centrale paleisdeel nog heel wat gevonden worden, dat de moeite waard was. Vele van de gevleugelde stieren en leeuwen met mensenkop, die de deuren van het paleis bewaakten, stonden nog op hun plaats, en in het grote binnenhof werden nog heel veel stukken gevonden van reliefplaten met voorstellingen van tribuutbrengers, uit welke reeks het Brits Museum de bekende man met de beide aapjes bezit. De Iraakse oudheidkundige dienst heeft de paleismuren aan de hofkant zoveel mogelijk gerestaureerd.

Direkt links van de toegang van de grote troonzaal uit de grote binnenhof werd in een nis misschien wel de belangwekkendste vondst gedaan. Het is een stèle van de bouwer van het paleis, Aššur-naṣir-pal II, met een verslag van de bouw en van de feestelijkheden, die met de ingebruikneming gepaard gingen. De koning heeft zich staande laten afbeelden, met de symbolen van zes van zijn goden. In de inscriptie komen alle traditionele onderdelen van een Assyrische koningsinscriptie voor: titulatuur met genealogie, overdadige zelfverheerlijking, pralen met militaire prestaties. Ook over de herbouw van Kalḫu spreekt de stèle, over het er vestigen van van elders gedeporteerde vreemdelingen, over het planten van bomen uit gebieden, waar de koning door getrokken was, over het graven van een kanaal vanaf de Grote Zab ten behoeve van de bevloeiingswerken, verder over de stichting van tempels in de stad. Traditioneel is weer de lijst van jachtbuit. Levend gevangen dieren werden kennelijk in een soort van dierentuin bijeengebracht. Uniek is tenslotte het verslag van het feestmaal. Niet minder dan 1200 ossen en 16000 schapen en ander kleinvee, zouden, ongerekend lammeren, herten, gazellen, gevogelte, vissen en andere etenswaren, door in totaal 69.574 personen in de tijd van tien dagen verorberd zijn. Onder deze personen bevonden zich ook 5000 afgezanten van vreemde volkeren, — vermoedelijk gijzelaars —. De bevolking van Kalḫu was vertegenwoordigd door 16000 zielen, maar misschien kregen ook de 47.047 mannen en vrouwen, die aan het paleis gewerkt hadden, in de stad een woonplaats.

In de grote troonzaal werd de stenen basis voor de troon nog aangetroffen. Verder zijn er resten van de beschildering van de muren, verspreid liggend op de vloer, ontdekt. O.a. een wiel van een strijdwagen is nog duidelijk te onderscheiden. Deze schilderingen waren boven de al eerder genoemde reliefplaten aangebracht. De reliefs zelf uit deze zaal stellen,

voor zover over, jacht- en strijdtaferelen voor. Al in de vorige eeuw werden ze naar het Brits Museum overgebracht, en zijn dus goed bekend.

De troonzaal is het enige vertrek in het centrale deel van het paleis, dat niet met stereotiepe reliefvoorstellingen versierd was, behalve misschien nog een kamer, waarvan de positie niet duidelijk blijkt uit Layards' verhaal. Ook elders in Nimrud zijn reliefs gevonden, die qua stijl tot die van de troonzaal behoren, doch al in de oudheid uit het paleis gesleept werden om opnieuw gebruikt te worden. In de andere zalen zijn in verschillende combinaties steeds dezelfde motieven verwerkt: een gestyleerde boom met aan weerszijden of menskoppige of adelaarskoppige, al dan niet gevleugelde figuren, of de koning tussen twee hovelingen of tussen twee van de al genoemde gevleugelde figuren, met allerlei kleinere variaties. De betekenis van de voorstelling met de gestyleerde boom ontrekt zich aan onze kennis.

Vele van deze figuren zijn al in de vorige eeuw verspreid geraakt over de hele wereld, eerst in de laatste tijd heeft men moeite gedaan de plaatsing van de verschillende voorstellingen in het paleis na te gaan, waarbij wel veel altijd onzeker zal blijven, ook omdat intussen heel wat verloren is gegaan. Toch is het overblijvende van veel betekenis. Allerlei voorwerpen, wapens, krijgswerktuigen, en ook kledingsstukken, vindt men afgebeeld; vooral de voorstellingen in het borduurwerk van de kleding bieden vaak interessante details. Veel is hier nog ongepubliceerd.

De statie-vertrekken van het centrale deel van het paleis waren ook zelf weer om een binnenhof gebouwd, terwijl uit dit binnenhof een gang leidde tot de zuidelijke woonvleugel. In deze gang trof men de bewijzen van het langdurig gebruik van dit paleis: direct over de orignele bakstenen vloer waren twee andere aangebracht, de laatste door koning Sargon II; d.w.z. in ruim anderhalve eeuw is het paleis zonder noemenswaardige veranderongen van niveau in gebruik geweest; daarna moet er vrij veel verbouwd zijn in het woongedeelte. De juiste interpretatie van wat er precies gebeurde zal op zich moeten laten wachten, tot dat nauwkeurig gepubliceerd is, wat er gevonden is. Het gebouw zal zeker tot het einde van het Assyrische Rijk grotendeels intact gebleven zijn.

Veel belangrijke vondsten werden er niet gedaan in het woongedeelte van het paleis. Onder de vloeren van sommige vertrekken werden graven aangetroffen. Alleen het onderzoek van een waterput bleek een en ander op te leveren. Behalve het hout en touw van een hijsinstallatie, werden nl. ook enige belangrijke ivoor-snijwerken gevonden, o.a. de intussen beroemd geworden voorgangster van de Mona Lisa en de leeuwin met de neger, kennelijk weggeworpen, toen het paleis geplunderd werd.

Of het paleis van Aššur-naṣir-pal II ooit direkt verbonden is geweest met

het paleis, dat Tiglat-Pileser III ruim een eeuw later wat meer naar het Z. bouwde, doch dat kennelijk voor het einde van het Assyrische Rijk in onbruik raakte, zal wel altijd een open vraag blijven. Ten Z. van de woonvleugel van Aššur-naṣir-pal is nl. veel weggespoeld, zoals ook het gehele W. deel van het paleis verdwenen is.

G. VAN DRIEL

DE HANDSCHRIFTEN UIT GROT 11 VAN CHIRBET QUMRAN

De handschriften, die in het voorjaar van 1956 door Bedoeïenen in een grot (de elfde in successie) ongeveer twee kilometer ten noorden van Chirbet Qumrân ontdekt werden, blijken hoe langer hoe meer deel uit te maken van één der belangrijkste vondsten uit de woestijn van Juda. De documenten werden vrij spoedig aangekocht door het Palestine Archaelogical (Rockefeller) Museum in jordaans Jeruzalem, waarbij echter een beroep moest worden gedaan op een zeer belangrijk deel van de eigen, in Londen gedeponeerde fondsen. Men hoopte evenwel de handschriften aan derden door te kunnen verkopen. Een decreet van de Jordaanse regering, waarbij alle rollen van de Dode Zee tot staatsbezit verklaard werden, maakte een dergelijke transactie onmogelijk, zodat de Trustees van het Museum geen andere weg overbleef dan het exclusieve bestuderings- en publicatierecht van de manuscripten aan buitenlandse instanties aan te bieden op voorwaarde, dat een proportioneel deel van de voor de handschriften uitgegeven som voor het aldus aangekochte document (of: documenten) zou worden betaald. Van Amerikaanse zijde werd tot tweemaal toe op dit voorstel ingegaan, terwijl ook Nederland zijn goede traditie van belangstelling voor het Nabije Oosten trouw is gebleven door de aankoop (in 1961) van de zogenaamde Jobtargum en (kortgeleden) van de op één na nog resterende rollen en fragmenten uit grot 11. In het kader van de ons toegemeten ruimte volstaan wij met een beschrijving van de bovenbedoelde handschriften, voorzover de gegevens op dit moment strekken.

Het fraaist bewaard gebleven manuscript wordt gevormd door een Psalmenrol (11 Q Pss), waarvan de aankoop mogelijk werd door een grote gift van Mevrouw Elizabeth Hay Bechtel van San Francisco en de bestudering is toevertrouwd aan Prof. J. A. Sanders van Rochester (N.Y., U.S.A.). Het handschrift heeft een lengte van 3,89 m en een breedte van ongeveer 15-18 cm. Van de oorspronkelijk 21-23 regels van elke kolom zijn er 14-17 over, zodat een derde deel van de tekst per kolom verloren is gegaan. Het is mogelijk, dat de rol oorspronkelijk 7 à 8 meter lang was en aldus ongeveer

hetzelfde formaat had als de zo goed bewaard gebleven eerste Jesaja-rol uit grot 1 van Qumrân (1 Q Isa). Het handschrift bevat geheel of gedeeltelijk de tekst van 33 psalmen, daarbij gerekend Psalm 151, die ons tot dusverre slechts uit de griekse, oudlatijnse en syrische vertalingen van het Oude Testament bekend was. Vier fragmenten, die zeker ook deel hebben uitgemaakt van de rol, bevatten de resten van vier andere psalmen (101, 102, 103, 109).

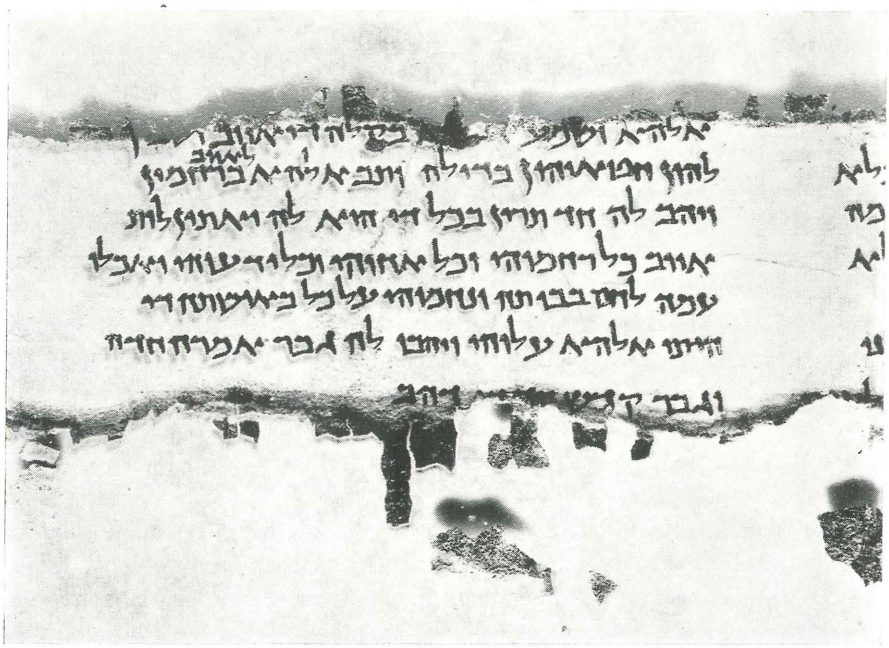

Fig. 8. Een gedeelte van de Jobtargum uit grot 11 van Qumrân, bevattende een vertolking van Job XLII 9-11.

De volgorde van de liederen is evenwel geheel verschillend van die in het canonieke Psalmboek, te weten: 105, 146, 148, 121-130, 132, 119, 135, 136, 118, 145, 139, 137, 138, 93, 141, 133, 144, 142, 143, 149, 150, 140, 134, 151. Verspreid tussen deze psalmen staan een zevental andere liederen. Eén daarvan is eigenlijk een prozatekst, waarin verhaald wordt, dat koning David in het geheel 4050 psalmen componeerde. Ook het doel, waarmee de vrome vorst deze liederen dichtte, is aangegeven. In psalm 151 ontbreekt in tegenstelling met de Septuagint de Goliath-scène. Van de resterende niet-canonieke psalmen waren ons twee alreeds in syrische vertaling bekend. Tekstcritisch schijnt de rol relatief weinig nieuws te brengen. Zo stemt Psalm 119 in het handschrift practisch volledig overeen met de masoretische tekst. Opmerkelijk is evenwel, dat de rol wel het in de masoretische tekst ontbrekende *Nun*-vers in psalm 145 biedt.

Een grote teleurstelling heeft de door een andere amerikaanse instantie aangekochte Ezechiëlrol gebracht. Het geschrift is practisch geheel versteend en de bewerker, Prof. W. H. Brownlee van Claremont Graduate School, Claremont, California, heeft slechts een tiental uiterst kleine fragmenten van de rol kunnen losmaken. Tekstcritisch levert het manuscript zodoende zeer weinig op.

De in 1961 door de Koninklijke Nederlands Akademie van Wetenschappen met steun van de Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek aangekochte targum van Job is daarentegen in menig opzicht een grote verrassing geworden. Het geschrift werd in het voorjaar van 1962 in eerste instantie bestudeerd door Prof. dr. J. P. M. van der Ploeg (Nijmegen) en ondergetekende. De ons bewaard gebleven gedeelten van de oorspronkelijke rol omvatten een aaneengesloten stuk van 109 cm. lengte en gemiddeld 6 cm. breedte, benevens 27 fragmenten, voor het overgrote deel van ovale vorm van 4-6 cm. breedte en ongeveer 6 cm. lengte. Het eerstgenoemde fragment bevat meer dan de helft van de aramese parafrase (targum) van Job 37,10-42,11, terwijl de overige fragmenten gedeelten uit de vertolking van Job 17,14-36, 33 bieden. Daarmede is van de oorspronkelijke rol, die ongeveer 7 meter lang en 12 à 13 cm. breed geweest moet zijn, een vijftien procent bewaard gebleven. Het manuscript blijkt door één persoon geschreven te zijn en heeft destijds een zeventig kolommen tekst omvat. Palaeografisch kan men het document dateren in de eerste helft van de eerste eeuw van onze jaartelling. De taal van de targum staat evenwel dichter bij het Aramees van het boek Daniël dan bij het in de eerste eeuw vóór Christus gedateerde Genesis-apocryphon uit grot 1 van Qumrân, zodat wij met een copie van een oudere rol of met de weerslag van een althans enige eeuwen oude mondelinge traditie te maken hebben. Dit laatste is zeer wel mogelijk, omdat een targum (als parafraserende vertolking in het Aramees van de tekst van een Oudtestamentisch geschrift) ontstaan is, toen het Hebreeuws als landstaal uitstierf (ongeveer de vierde eeuw vóór Christus).

De uitzonderlijke waarde van de Jobtargum uit grot 11 is gelegen in de grotere kennis, die de rol ons verschaft van het Aramees uit Jezus' dagen, vooral ook omdat wij daarvan betrekkelijk weinig weten. Verder leert het geschrift ons, dat er — in tegenstelling tot de heersende wetenschappelijke mening — reeds vóór de tweede eeuw na Christus op schrift gestelde targumim in omloop waren. In dat licht bezien, is een traditie uit de Talmud (bab. Schabbath 115a) meer dan vermeldenswaard. Zij luidt:

> Rabbi Jose vertelde: het gebeurde eens, dat mijn vader Chalafta Rabban Gamaliël Beribbi in Tiberias bezocht. Hij vond hem aan tafel van

> Johannes de uitgebannene, terwijl hij een targum van Job in zijn hand had, waaruit hij las. Hij sprak tot hem: Ik herinner mij, dat uw grootvader Rabban Gamaliël eens op een trede van de tempelberg stond en men hem een targum van Job bracht. Toen zei hij tot de metselaar: Plaats hem onder een steenlaag . . .

Met de laatst genoemde Rabbi Gamaliël is de uit het boek Handelingen zo goed bekende leermeester van de apostel Paulus bedoeld. Onze datering van de Jobtargum van Qumrân plaatst de rol in de eerste helft van de eerste eeuw, dus in de tijd van Paulus. Aangezien het waarschijnlijk mag heten, dat de aan Rabbi Gamaliël vertoonde rol dezelfde inhoud had als het manuscript, waarvan de resten in grot 11 ontdekt zijn, kunnen wij concluderen, dat verschillende exemplaren van het geschrift in omloop geweest moeten zijn. Dat men behoefte had aan een aramese vertolking van Job kan gelegen zijn in het feit, dat men het boek aan Mozes toeschreef. Ook of daarnaast kan het moeilijke Hebreeuws een rol gespeeld hebben.

In de derde plaats is het geschrift interessant om de wijze, waarop het de oorspronkelijke tekst weergeeft. Veelal volgt de auteur de hebreeuwse *Vorlage* vrij nauwkeurig, maar op andere momenten veroorlooft hij zich verkorting of uitbreiding van de tekst. Opzettelijke wijzigingen als welbewuste interpretatie van de oertekst treft men eveneens aan. Zo lezen wij in Job 38,7:

> terwijl de morgensterren tezamen juichten
> en al de zonen Gods jubelden . . .

De targum parafraseert:

> toen de morgensterren samen schitterden
> en alle engelen Gods samen jubelden.

Het is wel niet te ver gezocht, wanneer men in deze vertolking een polemiek tegen de opvatting van sterren als goddelijke wezens leest, zoals wij die b.v. in het boek Henoch aantreffen (aethiopische tekst).

Soms vertoont de targum overeenkomsten met de Septuagint, maar daartegenover staan meer en grotere verschillen. Met de latere targum van Job, die door de Lagarde werd uitgegeven en pas uit de Middeleeuwen stamt, heeft de targum nauwelijks overeenkomsten.

De kortgeleden door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen verworven andere rollen en fragmenten, die nog op bewerking wachten, zijn:

a) een ongeopende rol en fragmenten, bevattende een aramese tekst betreffende het nieuwe Jeruzalem.

b) een ongeopende rol en fragmenten van een liturgische tekst, voorlopig aangeduid als „Olat ha-Schabbath" (sabbatsoffer).
c) talrijke fragmenten van Bijbelboeken (Leviticus, Deuteronomium, Psalmen) en van niet-bijbelse geschriften.
d) Twee ongeopende rollen met onbekende inhoud.
e) Enige kleine rollen en fragmenten, die eveneens in grot 11 ontdekt werden.

Over de aankoop van een ander manuscript, een Leviticusrol in oud-Hebreeuws schrift, zijn onderhandelingen gaande met een Amerikaanse instantie.

A. S. VAN DER WOUDE

EGYPTISCHE LEVENSWIJSHEID

I

Van de verschillende soorten literatuur uit het oude Nabije Oosten is het wellicht de z.g.n. „Wijsheid", die de hedendaagse mens het meest aanspreekt. Het gaat hier niet om een mythologie, die ver van ons af staat, maar om het concrete dagelijks leven en de omgang van mens tot mens, die ons niet vreemd zijn. Het literaire genre, dat ons hier bezig houdt, kwam niet slechts in Egypte voor, maar was internationaal. In het Tweestromenland hadden reeds de Sumeriërs hun wijsheidsboeken en de Babyloniërs kenden de uitspraken van hun zondvloedheros. Van de bijbelboeken worden Spreuken en Prediker tot de Chokma gerekend. Uit Egypte is ons de wijsheid evenwel het beste bekend.

Volgens de overlevering moeten er reeds spreuken van Imhotep bestaan hebben. Deze architect van Djoser en ontwerper van de trappenpyramide van Saqqara wordt later vergoddelijkt en o.a. om zijn geneeskunst vereerd. Het ligt voor de hand, dat men aan zulk een bovenmenselijke persoonlijkheid ook graag een wijsheidsboek toedichtte. Helaas heeft de oudheid tot op heden er ons geen exemplaar van nagelaten. De wijsheid van Ptahhotep is echter uit het Oude Rijk bewaard gebleven. Uit de tussenperiode rondom het Middenrijk stammen voorschriften voor koningen, zoals de leer voor Merikare en de leer van Amenemhet. Uit de periode van de nabloei van het Nieuwe Rijk, de 22e dynastie (950-730) dateren de leer van Amenemope en die van Ani, van welke de laatste waarschijnlijk op een veel vroeger tijdperk van het Nieuwe Rijk teruggaat.

Bij het woord „wijsheid" moet niet gedacht worden aan het abstraherend denken van de Griekse filosofie. Zo iets is de mens van de antieke bescha-

ving volkomen vreemd. Hij maakt zich niet los van het concrete geval, tracht een reeks soortgelijke ervaringen niet op een gemeenschappelijke noemer te brengen. Hij denkt niet idealistisch, maar existentieel. Bij wijsheid gaat het om practische levenservaringen. Een oudere, door het leven gerijpte man leert een jongere, hoe hij zich tactvol moet gedragen. Vele spreuken geven antwoord op de vraag, hoe men met zijn medemensen om moet gaan. Geen algemene normen worden gegeven, maar een aantal voorbeelden uit de praktijk wordt beschreven. Het is dus echt casuïstiek, case-work. Beter dan van filosofische contemplatie zouden wij hier kunnen spreken van ethiek, en wel van een ethiek, die blijk geeft van een goed psychologisch inzicht, van „kijk op mensen". Uit de wijsheid spreekt een levenservaring, zoals die neergelegd is in onze spreekwoorden, b.v. „Bezint eer gij begint" of „Wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in". Zij heeft ook een nuchtere utilistische inslag. Het argument voor een advies is dikwijls: Doe dit „opdat het u welga". Handelen zonder inzicht brengt nadeel met zich mee. Maar wie zich aan de raadgevingen houdt, gaat het goed. Aan de andere kant ontbreekt een religieus element niet. Van het gebruikelijke polytheïsme valt niet veel te bemerken. Er wordt gesproken van God of de god. Soms treedt de zonnegod iets duidelijker naar voren, die als handhaver van de vaste kosmische en zedelijke orde ook goed bij de ethiek van de wijsheid past. Het karakter van de religie wordt sterk bepaald door het geloof, dat menselijke invloed niet ver reikt en dat God alle dingen leidt. Deze religieuze houding is van betekenis voor het gedrag, b.v., wanneer gezegd wordt, dat iemand zich niet moet wreken, omdat God de misdadiger straft.

De ware mens is de „zwijgende", de ʿānāw uit de bijbelse chokma, de man, die in stilte zijn weg gaat en die zich niet doet gelden. Hij staat tegenover de driftige, die al te vlug een onbedachtzaam woord zijn tong laat ontglippen en zich niet weet te beheersen. De eerste is de „wetende", de laatste de „dwaas". Nuchterheid en zelfbeheersing zijn hoofddeugden.

Bepaalde thema's worden geregeld in de wijsheidsboeken aan de orde gesteld. Vele daarvan hebben betrekking op omgang met andere mensen, sommige zijn raadgevingen voor de persoonlijke levenshouding en er zijn er ook, die regels geven voor maatschappelijke plichten.

Omgang met een twistzoeker. Hierin heeft de wijze gelegenheid, het onderscheid tussen zichzelf en de dwaas te demonstreren. De ruziemaker is driftig en laat zich gaan, terwijl de wijze zich beheerst. De wijsheid van Ptahhotep maakt daarbij onderscheid tussen iemand van hogere, van gelijke en van lagere rang. Spreuk 2: „Indien gij een twistziek iemand aantreft op het moment, dat hij zich doet gelden, een verstandige, die meer vooraanstaand is dan gij, buig dan uw armen en krom uw rug (nederige groet).

Probeer niet wijzer te zijn dan hij; hij staat niet gelijk met u. Gij zult het slechte spreken (van de twistzieke) kleineren door niet agressief tegen hem op te treden, wanneer hij zich doet gelden. Wordt hij uitgekreten: ‚Het is een onwetende', dan weegt uw zelfbeheersing tegen zijn grotere vermogens op". Ooggetuigen zullen waardering hebben voor de rust, waarmee de wijze de ruziemaker tegemoet treedt en de laatste voor een dwaas houden, ook al staat hij in maatschappelijke positie hoger. Ptahhotep, spreuk 3: „Wanneer gij een twistziek iemand aantreft op het moment, dtt hij zich doet gelden, uw gelijke, die tot uw kategorie behoort, maak dan, dat uw voortreffelijkheid ontstaat door te zwijgen, terwijl hij op kwade wijze spreekt. Groot is het berispt worden door de rechters, maar uw naam is goed in de kennis van de hoge functionarissen". Wanneer ge met uw gelijke voor de rechtbank staat, zullen zijn schreeuwerige argumenten minder indruk op het hof maken, dan uw kalme houding. Ptahhotep, spreuk 4: „Als gij een twistziek mens aantreft, wanneer hij zich doet gelden, een geringe, die uw gelijke niet is, vaar dan niet tegen hem uit in overeenstemming met zijn inferioriteit. Laat hem met rust; hij straft zichzelf. Richt het woord niet tot hem, om uw hart te verlichten. Was niet het hart van degeen, die in uw tegenwoordigheid is." Naar het standpunt van de wijsheid moet een hoger geplaatste nooit van zijn rang misbruik maken ten opzichte van een ondergeschikte. Een bekend argument is, dat men zich zelf niet moet wreken, omdat het kwaad zich zelf straft, of omdat God de schuldige wel zal achterhalen. Het is niet goed, een lager geplaatste openlijk een schrobbering te geven, zodat de omstanders zich over hem vermaken. Ook de wijsheid van Amenemope geeft de raad, zich in te binden tegenover de driftige (spreuk 3): „Ga geen twist aan met de heetgebakerde en steek hem niet met woorden. Aarzel voor de vijand en buig u voor hem, die kwetst. Slaap tegenover het spreken, anders breekt de storm los als vuur in het stro . . . De heetgebakerde, wanneer hij zich doet gelden — God zal hem weten te antwoorden." Als ge tegen de driftkop ingaat, wordt de situatie nog erger. Zwijg tegenover hem en laat het oordeel aan God over. Spreuk 9 van hetzelfde boek waarschuwt ook tegen de driftige, wanneer die in rang boven iemand staat: „Voeg u niet bij de heetgebakerde en dring u zelf niet aan hem op tot een gesprek. Behoed uw tong er voor, uw superieur te antwoorden en neem u er voor in acht, hem te smaden. Omdat hij zijn woorden (als een lasso) kan uitwerpen, om u te vangen, en gij u met uw antwoord kunt losmaken, vraag daarom een (passend) antwoord bij iemand van uw positie". Amenemope, spreuk 22: „Wees niet uitdagend tegen een twistzieke makker en laat hem niet de aangelegenheden van zijn hart zeggen. Wees niet opvliegend, om op hem af te gaan, wanneer gij niet ziet, wat hij zal doen. Verwerf eerst inzicht uit zijn antwoorden en

houd u rustig, dan zult gij succes hebben. Laat hem met rust, dan maakt hij zijn binnenste leeg. Weet te slapen (u kalm te houden), dan wordt hij gevonden." Ook de wijsheid van Ani (IX.7-10) geeft advies inzake het gedrag tegenover de boze chef: „Antwoord een woedende superieur niet. Handel ontwijkend ten aanzien van hem. Zeg wat liefelijk is. Het is een geneesmiddel, dat zijn hart rustig stemt. Strijdbare antwoorden brengen slagen toe, zodat uw kracht instort. . . . Schaad niet uw stemming in uw eigen belang. Hij wendt snel zijn appreciatie om na zijn uur van woede. Uw woorden zijn ernstig in het hart. Het hart is geneigd, ze te accepteren. Zoek voor u het zwijgen. Buig u voor wat hij doet." Beantwoord bittere woorden van uw chef met vriendelijke woorden van uw kant. Met strijdbare woorden maakt ge 't maar erger en gij put u zelf uit. Als zijn boosheid gezakt is, zal hij u om uw rustige houding weer waarderen. In dezelfde geest zegt het bijbelse spreukenboek (15:1): „Een zacht antwoord doet de woede bedaren, maar een krenkend woord wekt de toorn". De omgang met een driftig mens wordt afgeraden: „Ga niet om met een toornig mens en laat u niet in met een heethoofd, opdat gij u niet gewent aan zijn paden en u zelf een valstrik zet" (Spr. 22:24-25).

Omgang met hoger geplaatsten. Ptahhotep, spreuk 7: „Als ge een gast zijt aan de tafel van een, die voornamer is dan gij, neem dan wat hij u zal geven, wanneer het voor uw neus gezet is. Kijk niet naar wat voor hem is; kijk naar wat voor u is. Doorboor hem niet met uw blikken. Dat wat hem treft is de ka een afschuw. Spreek niet tot hem, voordat hij u uitgenodigd heeft. Men weet niet wat kwaad is in de opinie (van een ander). (Richt) uw gezicht naar beneden, totdat hij u aanspreekt. Spreek, wanneer hij het woord tot u richt! Dan zal wat gij zult zeggen goed zijn in zijn hart. Lach, nadat hij gelachen heeft. Het zal zeer aangenaam zijn in zijn opinie. Indien een grote achter brood is, dan is zijn beleid volgens het bevel van zijn ka. Hij zal geven aan zijn gunsteling. Het is een nachtelijk plan, dat geschiedt; het is de ka, die zijn handen uitstrekt. Een grote geeft; niemand heeft succes (door eigen kracht). Het eten van brood is onder de leiding van God. (Alleen) de dwaas zal er zich over beklagen." De „ka" is iemands diepere persoonlijkheid, zijn hogere ik, zijn „external soul", die een min of meer van hem afgezonderd bestaan voert en zijn handelwijze bepaalt. Iets wat hem prikkelt bederft zijn stemming. In dat geval zal de „ka" hem iets ingeven, wat nadelig is voor de gast. De gedragsregels, die hier gegeven worden, komen overeen met die uit een modern handboek voor etiquette. Kijk iemand niet onbescheiden aan en wees tevreden met wat u is voorgezet. Het Boek der Spreuken (23:1-2) geeft hetzelfde voorschrift: „Als ge aan tafel zit bij een vorst, let dan alleen op wat voor u staat; en zet u het mes op de keel,

als ge al te hongerig zijt." Bij het eten en bij de conversatie moet ge het initiatief aan uw gastheer laten en u geheel naar hem richten.

Ook wanneer een hoger geplaatste van geringe afkomst is, moet ge hem respecteren. „Indien gij gering zijt, volg dan een voornaam iemand, opdat geheel uw toestand goed zij bij God, n.l. een wiens geringheid van vroeger gij kent. Wees niet trots tegen hem wegens dat, wat ge van vroeger van hem weet. Heb respect voor hem overeenkomstig wat hem te beurt gevallen is. Rijkdom komt niet vanzelf. Zo doen zij (de goden) altijd voor wie zij liefhebben. Wat betreft iemand, die overvloed heeft — ook al heeft hij zelf verzameld — het is God, die zijn voortreffelijke positie bewerkt heeft; hij verdedigt hem, ook wanneer hij slaapt." (Ptahhotep, spreuk 10). Het respect voor iemand, die opgeklommen is op de maatschappelijke ladder, wordt godsdienstig gemotiveerd. Ook al heeft hij er zelf voor gewerkt, zijn voorspoed blijft een gave van God. Als een door God gezegende moet hij gerespecteerd worden. Het slot van de spreuk doet denken aan Psalm 127:2, „Hij geeft het immers zijn beminden in de slaap". Het thema van deze psalm is ook, dat succes zegen van God is en niet resultaat van menselijke activiteit: „Als de Heer het huis niet bouwt, tevergeefs zwoegen de bouwlieden daaraan" (vs. 1).

Het is goed, zijn superieur naar de ogen te zien, want daar heeft men zelf voordeel bij. „Buig uw rug voor uw superieur, uw chef in staatsdienst. Dan zal uw huis voortdurend in welstand zijn en uw loon op zijn rechte plaats. Wie als superieur weerstaan wordt is lastig. Men leeft, zolang hij mild gestemd is. De arm wordt niet gekromd wegens ontbloting er van" (d.w.z. men beoefent niet belangloos beleefdheid) (Ptahhotep, spreuk 31). De onderdanigheid jegens de chef heeft hier een utilistisch motief: Hij wordt u daardoor gunstig gezind en daarvan hebt ge slechts voordeel. In dezelfde geest zegt de wijsheid van Ani (II.15), „Gij moet smeekbeden richten tot de verhevene. Wanneer gij nederig zijt, zal hij het vette tot u dragen". Ook Ani geeft de raad, een hoger geplaatste niet op zijn lage afkomst aan te zien: „Blijf niet zitten, terwijl een ander staat, die van oorsprong geringer is, maar groter gemaakt is dan gij in zijn ambt" (VI.10-12). Als algemeen advies zegt hij: „Hoed u er voor, een aanzienlijke onrecht aan te doen" (II. 9).

Amenemope waarschuwt, wat men van een hoge beambte gehoord heeft niet verder te vertellen: „Luister niet de woorden van een vorst af in zijn huis en vertel ze niet op straat aan een ander. . . . Iemand, die aan de zijde van een vorst staat, waarlijk, diens naam mag niet gekend worden" (spreuk 24). Men moet niet streven naar de omgang met hogeren, maar met gelijken. „Zit niet in het café en leg geen contact met een, die groter is dan

Fig. 9. „Buig uw rug voor uw superieur, uw chef in staatsdienst". Pachtboeren komen eenden afdragen. Wandschildering in Thebaans graf uit de tijd der XVIIIe dynastie.

gij, of hij nu een jongere is, die groot is in zijn ambt of een oudere volgens zijn geboorte. Sluit vriendschap met een man van gelijke stand als gij. Re is heilzaam op een afstand! Wanneer gij iemand buiten ziet, die groter is dan gij en er is een gevolg achter hem, eer hem dan. Reik een oudere, die te veel bier gedronken heeft, de hand. Eer hem zoals zijn kinderen (het zouden doen). Een arm wordt niet zwak door ontbloten; een rug wordt niet gebroken, wanneer men hem kromt (men ondervindt geen nadeel van beleefdheid). Iemand wordt niet arm, wanneer hij vriendelijk spreekt, eerder dan een rijke, wiens woorden stro zijn" (Amenemope, spreuk 26). Men moet een hoger geplaatste altijd correct behandelen, ook wanneer hij in wat choquerende omstandigheden verkeert. Het respect voor een superieur wordt tot kruiperigheid in de volgende spreuk (Amenemope 27): „Smaad niet een, die groter is dan gij, daar hij reeds vóór u de zon heeft gezien. Immers gij wordt bij de zon bij haar opgang aangeklaagd met de woorden: ‚Een ander, een kleinere heeft een grotere gesmaad.' Het is iets zeer smartelijks voor Re, een kleine, die een grotere smaadt. Laat toe, dat hij u slaat, terwijl gij uw hand thuis houdt; laat toe, dat hij u smaadt, terwijl gij zwijgt. Morgen, wanneer gij tot hem nadert, zal hij u ruimschoots brood geven. De client is de hond van zijn heer; hij blaft tot hem, die het (brood) geeft". De uitspraak wordt religieus gefundeerd. De zonnegod Re vestigt de kosmische orde, hij handhaaft het recht. Daartoe behoort ook het onderscheid naar rang en stand. Een jongere moet een oudere, een lager geplaatste moet een hogere in functie respecteren. Maar ook „terwille van de smeer" moet men een hogere in rang naar de ogen zien. Religieuze en utilistische argumenten worden naast elkaar gebruikt.

De wijsheid van Anchsjesjonq [1]) is in het Demotisch geschreven en dateert waarschijnlijk uit de eerste eeuw voor onze jaartelling. De inhoud doelt echter op toestanden ten tijde van de 26e dynastie en kan dus ouder zijn. De opvattingen zijn nog dezelfde als in de oudere wijsheidsboeken. Het thema van eerbied voor de meerdere wordt meermalen aan de orde gesteld. „Wees niet brutaal tegen uw meerdere". „Struikel over uw benen in het huis van de machtige, struikel niet over uw tong." „Spreek niet te dikwijls in tegenwoordigheid van uw heer". „Ook al spreekt uw heer vriendelijke woorden tegen u, gij zult hem vrezen." „Wanneer gij op het punt staat een woord tot uw heer te spreken, tel eerst op uw vingers tot honderd." Vooral op het kiezen van het juiste woord tegenover de meerdere wordt de nadruk gelegd.

---

1) Vgl. *Jaarbericht* no. 15, p. 11-33.

De handelwijze van de hoog geplaatste.

Wanneer iemand zelf een leidinggevende functie bekleedt, moet hij geen misbruik van macht maken tegenover een ondergeschikte. „Mishandel niet, wanneer gij in welstand verkeert, opdat het u niet slecht vergaat" (Anchsjesjonq). „Wees niet begerig naar het bezit van de geringe en wees niet hongerig naar zijn brood. Het bezit van de geringe is een onweer voor de keel en veroorzaakt een verwonding aan de hals" (Amenemope, spreuk 11). „Als gij iemand in leidende positie zijt, ongehinderd van beleid in alle opzichten, doe dan de dingen weloverwogen. Denk aan de dagen, die later komen. Er komt geen aanmerking temidden van gunst, maar de „verborgene" (krokodil) duikt op, wanneer er ergernis is. Als gij iemand in leidende functie zijt (variant: Als gij iemand zijt, tot wie men met een verzoek komt), wees dan geduldig, wanneer gij het woord van de smekeling hoort. Snauw hem niet af, tot hij alles gezegd heeft, wat er in zijn binnenste is. Iemand, die er ellendig aan toe is, houdt er meer van, dat men hem vriendelijk behandelt, dan dat men doet, waarom hij gekomen is. Hij verheugt zich er over meer dan enige smekeling, meer dan het gebeurde, wat vroeger verhoord werd. Wat het afsnauwen van smeekbeden betreft, men zegt: ‚Waartoe dient het? Hij slaat ze toch in de wind'. Ook wanneer niets, waarom hij gesmeekt wordt, behoort tot wat gebeuren zal, is het goede luisteren kalmeren van het hart" (Ptahhotep, spreuken 16 en 17). Een hoge beambte moet de zaak, waarin men hem komt raadplegen, geduldig aanhoren. Zo niet, dan gaat er een slechte roep van hem uit: „Hij besteedt toch geen aandacht aan je verzoek". Ook al kan hij in een bepaald geval iemand niet helpen, het geeft toch al verlichting, wanneer deze zijn hart eens voor hem heeft kunnen uitstorten. Een aanbeveling van pastorale zorg en van de kunst van het luisteren! Ook het bijbelse Spreukenboek draagt een hoge functionaris op, de van hem afhankelijken rechtvaardig te behandelen: „Een hooggeplaatste, die de armen verdrukt, is een wegspoelende regen, die geen brood aanbrengt" (Spr. 28:3). „Die de geringe verdrukt, smaadt zijn Maker, maar Hem eert, wie zich over de arme ontfermt" (Spr. 14:31).

(Word vervolgd)

Utrecht J. ZANDEE

CORRIGENDUM

Onder afb. 57 op de voorpagina van Phœnix VIII stond abusivelijk vermeld: New York, Metropolitan Museum of Art. Dit moet zijn: New York, The Brooklyn Museum.